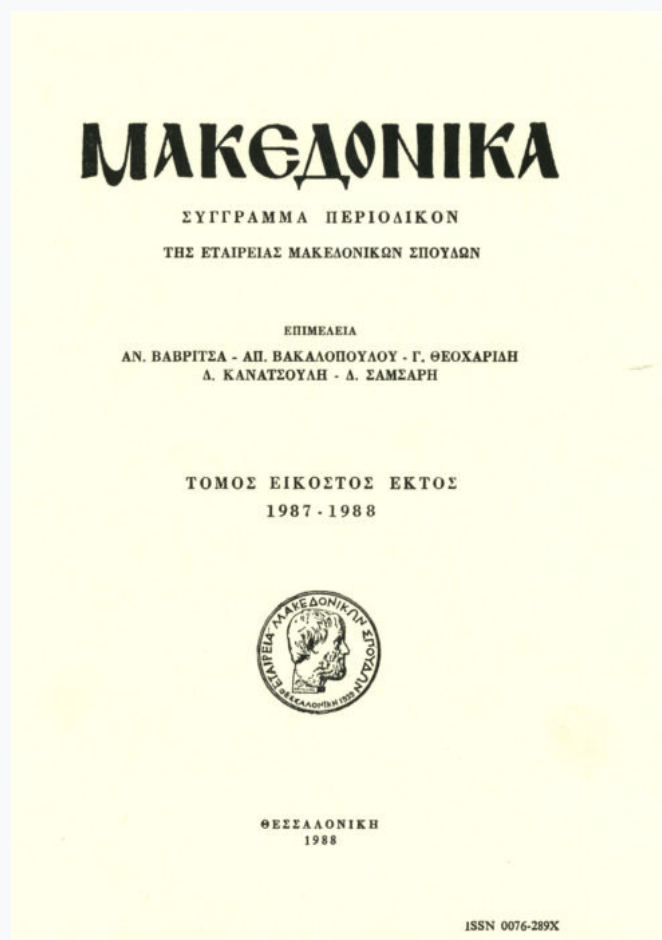

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερώνεται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Άγνωστο βυζαντινό μετόχι της Μονής Χελανδαρίου στις Σέρρες: Η Μονή του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας

Πέτρος Κων. Σαμσάρης

doi: [10.12681/makedonika.1080](https://doi.org/10.12681/makedonika.1080)

Copyright © 2015, Πέτρος Κων. Σαμσάρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σαμσάρης Π. Κ. (1987). Άγνωστο βυζαντινό μετόχι της Μονής Χελανδαρίου στις Σέρρες: Η Μονή του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας. *Μακεδονικά*, 26, 191–220. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1080>

ΑΓΝΩΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΕΤΟΧΙ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ:
Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΜΕΝΙΚΑΙΑΣ *

Ξεχωριστή θέση στη μοναστηριακή ιστοριογραφία της περιοχής των Σερρών, κατά την περίοδο κυρίως της σερβοκρατίας, κατέχει η μονή του Αγίου Νικολάου της Κ α μ ε ν ι κ α ι α ς ή Κ α μ ε ν ι κ ε ι α ς¹.

Η τοπωνυμική επίκληση της μονής θυμίζει το βυζαντινό χωριό Κ ά - μ ε ν α της Ιερισσού², το μακεδονικό φρούριο Κ ά μ ι ν ο ς³ και τα τοπωνύμια Κ α μ ι ν ί τ σ α⁴, Κ α μ ε ν ί τ σ α ή Κ α μ ε ν ί τ ζ α⁵· επιπλέον το

* Ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή μου κ. Ευάγγελο Χρυσό που διάβασε το χειρόγραφο της παρούσας μελέτης, καθώς και για τις χρήσιμες υποδείξεις του.

1. Με την επωνυμία Καμενικαία μνημονεύεται η μονή δυο φορές από το 1304 μέχρι τον Ιούνιο του 1321, για να αντικατασταθεί το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους από τον πιο κοινό τύπο Καμενίκεια, σύμφωνα ίσως με τις γλωσσικές φωνητικές αλλαγές της κοινής, που θέλει το άτονο ε να προφέρεται κοντά στο α ως ι. Ο νεότερος αυτός τύπος αναφέρεται σε έξι χρυσόβουλα μέχρι και το έτος 1360.

2. Βλ. L. P e t i t, Actes de Chilandar, I. Actes grecs, VV 17 (1911), παράρτημα I (στο εξής A C h i l. G r.), 19, 41, και F. D ö l g e r, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 bis 1453, 5 Teile, München/Berlin 1924-1965 (στο εξής R K O R), 1866, 1867. Το χωριό αυτό, όπου η μονή Χελανδαρίου είχε δεκαέξι παροίκους και δυο ελεύθερες οικογένειες, ονομαζόταν και Καμενίτσα, βλ. B. K o r a b l e v, Actes de Chilandar, II. Actes slaves, VV 19 (1975), παράρτημα (στο εξής A C h i l. S l.), 55, 32.

3. Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Περί κτισμάτων, έκδ. J. Haury, Leipzig 1913, IV, 4, σ. 118, 47. Ομώνυμο τοπωνύμιο μνημονεύεται και στα Αρμόλεια της Χίου, βλ. Κ. Α μ ά ν τ ο υ, Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Χίου, «Αθηνά» 27 (1915) 27.

4. Βλ. M. V a s m e r, Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1970, 154. Παράλληλοι εξάλλου είναι και οι τύποι Καμινίτσι στα Χάλανδρα της Χίου, βλ. Κ. Α μ ά ν τ ο υ, ό. π., 27, και Καμινίσκιν, που διασώζεται σε έγγραφα του 13ου αιώνα στη μονή Βαζελόνας στον Πόντο, βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Αι υποκοριστικά καταλήξεις -ίσκος, -ίσκιον εν τη μεσαιωνική και Νέα ελληνική, «Αθηνά» 41 (1929) 193.

5. Για το τοπωνύμιο Καμενίτζα, που διατηρείται ακόμη και σήμερα στα Βραχναίικα της Πάτρας στη θέση της αρχαίας πόλης Ώλενος, βλ. Γ. Σ φ ρ α ν τ ζ ή, Χρονικόν, έκδ. J. Papadopoulos, Leipzig 1935, II, 8, 148b, 16. Ακόμη Π. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου, BZ 3 (1894) 289, σημ. 1. Μ. Κ ο ρ δ ώ σ η, Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια, «Δωδώνη» 1 (1981), πίν. 1. Κ. Π α π α γ ι α ν ν ό π ο υ - λ ο υ, Σύντομη παρουσίαση μερικών μεταβυζαντινών μνημείων της Καμενίτσας Πατρών, «Αρχαιολογία» 17 (1985) 48. Στον ίδιο εξάλλου γεωγραφικό χώρο, ΒΑ από τα

υδρωνύμιο Καμενίτσα, νότια από την Πάτρα¹, το φυτώνυμιο Γκαμενίτσεσ της Ηπείρου² και τέλος τα ανθρωπωνύμια Καμενιάτση³, Καμενιώτση ή Καμινιώτση⁴. Κυρίως όμως φέρνει στο νου μας τα σημερινά Καμενίκια Σερρών⁵.

Η αναζήτηση της ετυμολογικής ερμηνείας για όλες τις παραπάνω ονομασίες μας οδηγεί κοντά στις σλαβικές λέξεις Kamenica, Kamenic⁶ και Kamenen με τη γενικότερη σημασία του πετρώδους εδάφους⁷ ή

Λαγκάδια, ανήκει και άλλο ομώνυμο τοπωνύμιο, βλ. Μ. Κορδώση, ό.π., πίν. 1. Στο βορειοελλαδικό χώρο παρόμοιο τοπωνύμιο συναντούμε στην Κόνιτσα της Ηπείρου, βλ. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 289, σημ. 1. Π. Πουλίτσα, Επιγραφαι και ενθυμήσεις εκ της Βορείου Ηπείρου, ΕΕΒΣ 5 (1928) 98. Έξω από τον ελλαδικό χώρο αξίζει να ανατρέξουμε στην Πολωνία, βλ. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 289, σημ. 1, και F. Dvornik, The Slavs in European History and Civilisation, New Brunswick/New Jersey 1962, 480. Πλατιά διαδομένο το ίδιο τοπωνύμιο συναντιέται σε ολόκληρο το βαλκανικό χώρο· στη Σερβία, βλ. Μ. Kiel, The Church of our Lady of Donja Kamenica (Dolna Kamenica) in Eastern Serbia. Some Remarks on the Identity of its Founder and the Origin of its Architecture, «Actes du XIVe Congrès Intern. des Études byzantines» (Bucarest, 6-12 Sept. 1971), tom. 1 (1975) 159-166. I. Mikulčić, Dve ranohrišćanske crkve kod Makedonske Kamenice, «Starinar» 27 (1976) 181-191, στην Αλβανία, βλ. Α. Keksi-E. Riza, Ndërtimet në fshatin -rrënojë të Kamenicës, «Monumentet» 7-8 (1974) 139-153, αλλά κυρίως στη μέση και άνω κοιλάδα του Στρυμόνα, βλ. Tabula Imperii Romani (K 34 Sofia: Naissus-Serdica-Thessalonike), Ljubljana 1976, 67.

1. Πρόκειται για το αρχαίο ποτάμι Πεῖρος ή Πίερος, βλ. Μ. Vasmer, ό.π., 135. Με την ίδια χρήση στη Βουλγαρία, όπου αναφέρονται από το 1378 δυο ομώνυμοι παραπόταμοι της μονής Πίλα, βλ. J. Biljarski, Identification de certains noms de la charte de Rila d'Ivan Šišman, «Studia Balcanica» 1 (1970) 121-123, και στη Σερβία πηγή και ποτάμι, βλ. Tabula Imperii Romani (K 34 Sofia: Naissus-Serdica-Thessalonike), Ljubljana 1976, 67.

2. Δάσος στον Κακόλακκο, βλ. Μ. Vasmer, ό.π., 27.

3. Κάνουμε λόγο για τον ιερέα Ιωάννη Καμενιάτη, που ως αυτόπτης μάρτυρας έγραψε για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το έτος 904.

4. Συναντιέται από το 14ο αιώνα, βλ. E. Tarp, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Fasz. 1-7, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1976-1985 (στο εξής PLP), 10806, 10813.

5. Ο Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 289, τα αναγράφει ως προύστια της πόλης με τις ονομασίες (η) Καμενίτσα, (η) Καμινίκια πιο κοινά και (η) Καμενίκη λόγια. Προύστιο Καμινίκια αναφέρεται και στη Λάρισα, βλ. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 289, σημ. 1.

6. Τοπωνύμιο Κάμενικ υπάρχει και στην Έδεσσα, βλ. Μ. Vasmer, ό.π., 198.

7. Με την ίδια ακριβώς σημασία απαντά και στη βουλγαρική γλώσσα. Αυτός είναι εξάλλου ο κύριος λόγος της μετονομασίας του τοπωνυμίου Κάμενικ της Σκύδρας σε Πετριά, βλ. Σ. Λιάκοβ, Η ιλλυρική καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων, Θεσσαλονίκη 1979, 2.

ακόμη πιο κοντά στην ελληνική λέξη «καμένος»¹. Η γεωμορφολογία όμως της γύρω περιοχής, από την οποία απουσιάζει εντελώς η πέτρα, δε δικαιολογεί την πρώτη ερμηνεία· η ύπαρξη αντίθετα ορυχείων αργίλου, που προϋποθέτουν και παράλληλη χρήση καμινιών για το ψήσιμο των αγγείων, μας κατευθύνει περισσότερο στην υιοθέτηση της δεύτερης ερμηνείας.

Τοπογραφικά προβλήματα και ιστορική επισκόπηση της γύρω περιοχής

Η επωνυμία της μονής και ο τοπογραφικός προσδιορισμός της από τα βυζαντινά έγγραφα «περί τὰς Σέρρας» περιόρισαν την αναζήτηση της θέσης της μονής κοντά στην πόλη των Σερρών. Για το λόγο αυτό η έρευνά μας προσανατολίστηκε αποκλειστικά στις σημερινές παρακείμενες συνοικίες των Άνω και Κάτω Καμενικίων, που βρίσκονται στο δυτικό άκρο της πόλης και σε απόσταση τριών χιλιομέτρων από την παλιά πόλη του «Φόρου» (τουρκ. «Κονλούκ Καπού») του κάστρου των Σερρών.

Η λεγόμενη «βασιλική ὁδός»², που έβγαινε από την παραπάνω πόλη και περνούσε «πλησίον τῆς γῆς τῆς μονῆς»³, δεν μπορεί να είναι άλλη από τη σημερινή οδό Βενιζέλου, ίχνη της οποίας διατηρούνται ακόμη και σήμερα κατά μήκος της. Η οδός αυτή τέμνει τις δύο συνοικίες και συνεχίζει προς το Σιδηρόκαστρο (Δεμίρ Ισάρ), αφού πρώτα περνά από το χείμαρρο του «Τσάνι» («Σαράντα αιγείρων» ή τουρκ. «Κίρκ καβάκ») (σχέδ. 1).

Τα Άνω Καμενίκια, που από το πλήθος των ξυλουργών καλούνταν στην τουρκική γλώσσα «Ντιουλγκέρ μαχαλεσί», είναι χτισμένα αμφιθεατρικά στη νότια πλευρά λόφου, ύψους 135 μέτρων. Τα Κάτω Καμενίκια, που ο αριθμός των χριστιανών κατοίκων τους θα πρέπει να ήταν αναλογικά πολύ μεγαλύτερος και που γι' αυτό ονομάζονταν «Κριστιάν»⁴, απλώνονται από τους πρόποδες του παραπάνω λόφου στον πλούσιο ανοιχτό κάμπο της πόλης.

Μαρτυρίες για αρχαιότερη κατοίκηση του χώρου δεν έχουμε στη διάθεσή μας, εκτός από τις πενιχρές ενδείξεις επιφανειακής κεραμικής

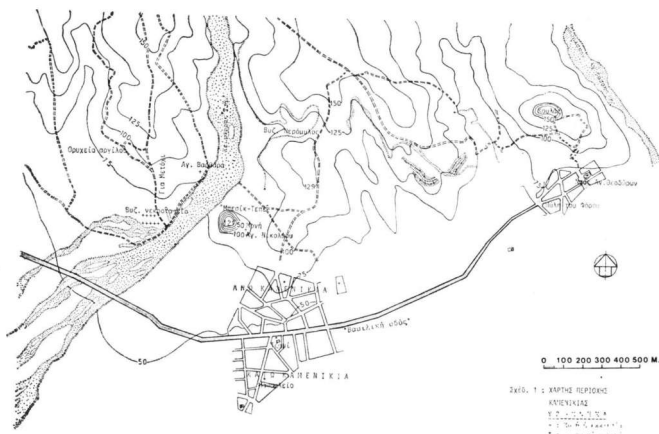
1. Προς την ετυμολόγηση αυτή κλίνει και ο D. G e o r g a k a s, Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, BZ 41 (1941) 365.

2. Ο D. S a m s a r i s, Trois inscriptions inédites d'époque impériale trouvées à Serres, «Κlio» 65 (1983), τευχ. 1, 151, υποστηρίζει πως ήταν παρακλάδι της ρωμαϊκής Εγνατίας οδού, που οδηγούσε στην Ηράκλεια τη Σιντική.

3. Βλ. A C h i l. G r., 89, ²⁰. Στο ίδιο έγγραφο γίνεται λόγος ακόμη για δυο μονοπάτια και για κάποια «δημόσια ὁδός», που δε μας δίνεται η δυνατότητα να την ταυτίσουμε με τη «βασιλική ὁδός».

4. Βλ. Π. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, ὁ.π., 289.

προϊστορικών και ρωμαϊκών χρόνων¹. Στη βυζαντινή όμως εποχή ο χώρος φαίνεται ότι ήταν ακατοίκητος, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα αυτοκρατορικά χρυσόβουλα έγγραφα που τον αναφέρουν ως «τοποθεσία»². Φιλοξενούσε μόνο τις ολιγάριθμες ευτελείς κατοικίες των παροί-

Σχέδ. 1. Χάρτης της σημερινής περιοχής Καμενίκιας Σερών.

κων της μονής, που εργάζονταν στα κτήματά της. Το βυζαντινό —και τουρκικό αργότερα— νεκροταφείο, που εντοπίσαμε με βάση την επιφανειακή εφυαλωμένη κεραμική (σχέδ. 2) στη δυτική όχθη του χειμάρρου «Τσάι» (σχέδ. 1), εξυπηρετούσε ασφαλώς τις ανάγκες μόνο των παροίκων της μονής. Στη θέση αυτή, που διατήρησε τον κοιμητηριακό της χαρακτήρα ως τα πρόσφατα χρόνια, υψωνόταν τζαμί³.

Από την εποχή της τουρκοκρατίας πολλές είναι οι κατοικίες που διατηρούνται ακόμη και σήμερα, καθώς και ορισμένα μνημεία. Το σημαντικότερο είναι το τζαμί του «Κοτζά-Μουσταφά πασά» (1519) στα Κάτω Καμενίκια⁴. Στην ίδια εξάλλου συνοικία το μασωλείο ίσως του σείχη

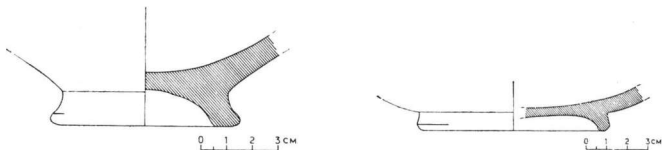
1. Ο Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 289, κατά την εδώ επίσκεψή του συνάντησε σε κρήνες σαρκοφάγους —ρωμαϊκών πιθανώς χρόνων— σε δεύτερη χρήση, που μεταφέρθηκαν ασφαλώς από κάποιο κοντινό νεκροταφείο της περιοχής.

2. Βλ. A Chil. Gr., 74, σ. 75, σ. 89, 109, 120.

3. Βλ. Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 289.

4. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Τούρκου περιηγητή Εβλιά Τσελεμπί το ιερο-

«Bedr-ed-Din» κατεδαφίστηκε πριν δέκα περίπου χρόνια¹. Λιγοστά ερείπια από κάποιο άλλο τουρκικό τέμενος ή μαυσωλείο υπάρχουν ακόμα στα Άνω Καμενίκια, πίσω από την εκκλησία του Ιωάννου Θεολόγου.

Σχέδ. 2. Τυμές οστράκων από το βυζαντινό νεκροταφείο της Καμενικαίας.

Ο έντονος γεωργικός χαρακτήρας των κατοίκων ανέπτυξε, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, το πνεύμα της συλλογικής οργάνωσής τους. Από επιγραφή της εικόνας του «Ευαγγελισμού» (1864)² στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κρουνερίτη πληροφορούμαστε τη σύσταση συντεχνίας (εσναφίου) γεωργών (τσιφτσήδων)³. Στα τελευταία χρόνια λειτουργούσαν παράλληλα και στις δυο συνοικίες από ένα Παρθεναγωγείο και από μια Δημοτική Σχολή⁴: το κτίριο της μιας Σχολής ανεγέρθηκε γύρω στα 1895 με δωρεά του Ανδρέα Τσούφλη⁵. Ενδιαφέρον για την ανέγερση Δημοτικής Σχολής επέδειξε και η τοπική φιλοπρόοδος αδελφότητα Καμενικίων «ό Εὐαγγελισμός», που ιδρύθηκε το 1890⁶ με σκοπό την αντιμετώπιση της

διδασκαλία και ο τεκές του «Κοτζά-Μουσταφά» κατείχαν αξιόλογη θέση στην πόλη των Σερρών, βλ. Ν. Μοσχόπουλου, *Η Ελλάς κατά τον Εβλί Τσελεμπή*, ΕΕΒΣ 15 (1939) 164. Κοντά στο τέμενος αυτό υπήρχε τουρκικό νεκροταφείο, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής, βλ. Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας (1430-1912)*, Θεσσαλονίκη 1983, 448.

1. Βλ. F. B a b i n g e r, *Das Grabmal des Schejchs Bedr-ed-Din zu Serres*, «Islam» 17 (1928) 100.

2. Για το πλήρες κείμενο της δίστιχης αυτής επιγραφής, βλ. Γ. Αμπάκη, *Περιηγήσεις*, ΔΧΑΕ 5 (1905) 71.

3. Από την τουρκική λέξη *çifçi* (= γεωργός).

4. Βλ. Ανωύμου, *Η επαρχία των Σερρών κατά την εκκλησιαστικήν διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν*, «*Ημερολόγιον Ανατολής*», 1886, 160, και Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, 60.

5. Για το «Τσούφλειο κληροδότημα» που έφτανε το ποσό των 500 λιρών, βλ. Γ. Τσιάκα, *Περί Σερρών*, «*Ημερολόγιον Ανατολής*», 1883, 269, και Ελ. Αγγέλου-Βλάχου, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, *Εν Αθήναις* 1935, 45, σημ. 1.

6. Για το καταστατικό του συλλόγου, βλ. Α. Αγγελόπουλου, *Φιλεκπαιδευτικοί και φιλανθρωπικοί σύλλογοι εν Μακεδονία κατά τα τελευταία έτη της τουρκο-*

βουλγαρικής προπαγάνδας που είχε αρχίσει να εξαπλώνεται αρκετά¹.

Μετά τη σύντομη παρουσίαση του χώρου, που είναι στενά συνδεδεμένος με την ιστορική πορεία της μονής, θα επιχειρήσουμε πρώτα, με βάση τις λιγοστές πληροφορίες που μας παρέχουν τα σχετικά έγγραφα της μονής Χελανδαρίου, να παρακολουθήσουμε την ιστορία της· και έπειτα να προσδιορίσουμε, με βάση κυρίως την ανεύρεση βυζαντινών ερειπίων, την ακριβή της θέση.

Ο κτήτορας της μονής και το χρονολογικό πρόβλημα της ίδρυσής της

Κτήτορας της μονής, σύμφωνα με χρυσόβουλλο έγγραφο της μονής Χελανδαρίου που χρονολογείται τον Ιούνιο του 1321, υπήρξε ο ιερομόναχος Θεοδόσιος Μελισσηνός², που είχε αναλάβει τη δαπάνη για την ανέγερση της μονής του Αγίου Νικολάου «ἐξ οἰκείων κόπων καὶ ἀναλωμάτων»³. Πληροφορίες για το πρόσωπο του παραπάνω ιερομόναχου δε μας δίνει καμιά άλλη πηγή⁴. Για το γενεαλογικό δέντρο της μεγάλης αυτής οικογένειας των Μελισσηνών γίνεται λόγος στο Χρονικό του Γεωργίου Σφραντζή⁵. Ίσως η καταγωγή της ένδοξης αυτής οικογένειας θα πρέπει να αναζητηθεί στην παλιά μικρασιατική πόλη Μελιτηνή⁶· με αφετηρία αυτήν την πόλη τα μέλη της διακλαδίστηκαν σχεδόν σε ολόκληρη την Ελλάδα. Παλιότερη μνεία του ονόματος των Μελισσηνών γίνεται το 1284 στα απέναντι από τη Μελιτηνή νησιά της Σμύρνης⁷ και της Λήμνου⁸, όπου μετοίκησαν, όπως φαίνεται, αρχικά. Στην Κωνσταντινούπολη έφτασαν αργότερα, το 1300⁹, ενώ στην Κρήτη το 1317/18, όπου εμφανίζεται και ο παράλληλος τύπος του ονόματος των Μελισσουργών¹⁰. Στη Θεσσαλία συναντούμε τους Μελισσηνούς από το 1333¹¹· στη Χαλκιδική

κρατίας, «Μακεδονικά» 11 (1971) 367-371.

1. Για τη δράση της Εξαρχίας στα Καμενίκια, βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλου, Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1878-1894), Θεσσαλονίκη 1983, 321.

2. Βλ. A Chil. Gr., 150 κ.ε.

3. Βλ. A Chil. Gr., 64, 2-3.

4. Βλ. PLP, 17815.

5. Βλ. Γ. Σφραντζή, ό.π., XXVII-XXXII.

6. Βλ. Ι. Κ. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί) (16ος-17ος αι.), Θεσσαλονίκη 1966, 22.

7. Βλ. PLP, 17812, 17825.

8. Βλ. PLP, 17821, 17799, 17805.

9. Βλ. PLP, 17818, 17802, 17800, 17819, 17809, 17803.

10. Βλ. PLP, 17811, 17830, 17828, 17826, 17829, 17813.

11. Βλ. G. Ostrogorsky, Ιστορία του βυζαντινού κράτους, τόμ. Γ' (ελλην. μετ. Ι. Παναγόπουλου), Αθήνα 1981, 202.

πριν το 1301¹ και στην περιοχή της Θεσσαλονίκης νωρίτερα από το 1300². Στο κοντινό με την πόλη των Σερρών βυζαντινό χωριό Ραδολίβος το όνομα αυτό αναφέρεται από το 1316³, ενώ τέλος στην ίδια την πόλη μνημονεύονται κάποιος ομώνυμος γαιοκτήμονας πριν το 1345⁴ και ένας πρωτεύκδικος το 1377⁵, που πιθανώς είναι συγγενικά πρόσωπα του κτήτορα της μονής.

Η ακριβής ημερομηνία της ίδρυσης της μονής παραμένει άγνωστη. Το έτος 1304 αποτελεί *terminus ante quem*, αφού είναι η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξή της⁶. Από το Σεπτέμβριο του 1321 την ηγουμένη της μονής ανέλαβε ο ιερομόναχος Καλλίνικος⁷ παραλαμβάνοντάς την σε άθλια οικονομική κατάσταση από τον κτήτορά της, ο οποίος, εξαιτίας ίσως της μεγάλης του ηλικίας, αδυνατούσε να ανταποκριθεί στα διοικητικά του καθήκοντα. Προβλέποντας μάλιστα το θάνατό του ζήτησε από τον Ανδρόνικο Γ' να πιστοποιηθεί η κατοχή της μονής «μετά τῶν προσόντων αὐτῇ κτημάτων καθὰ καὶ τὸ πρότερον»⁸. Αν λοιπόν ο Μελισσηνός το 1321 ήταν 80 περίπου χρονών και είχε ιδρύσει τη μονή στη μέση περίπου ηλικία των 40 χρόνων, η αναζήτησή μας για τη χρονολογία της θεμελίωσης της μονής θα πρέπει να περιοριστεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα· δηλαδή στην αρχή της βασιλείας του φανατικού ορθόδοξου αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Κι αυτό γιατί, όπως είναι γνωστό, η επιρροή του μοναχισμού είχε τότε τονωθεί, μετά από τη μακρόχρονη κρίση που πέρασε στην περίοδο της φραγκοκρατίας, και ήταν η περίοδος που είχε αρχίσει για τις μονές του Βυζαντίου η πνευματική τους άνθιση και η υλική ευμάρεια με την επαύξηση των γαιοκτησιών τους⁹.

Τα μετόχια της μονής του Αγίου Νικολάου

Ανάμεσα στις κτήσεις της μονής του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας αναφέρονται πριν το 1321 και τα μετόχια του Αγίου Γεωργίου, της Ανάληψης και της Θεοτόκου Βοδίτζας¹⁰. Η θέση αυτών παραμένει άγνωστη.

1. Βλ. PLP, 17804, 17798, 17820, 17814.

2. Βλ. PLP, 17807.

3. Βλ. PLP, 17801, 17808.

4. Βλ. PLP, 17806.

5. Βλ. PLP, 17817.

6. Βλ. AChil. Gr., 20, 2-3.

7. Βλ. AChil. Gr., 74.

8. Βλ. AChil. Gr., 64, 10-12.

9. Βλ. G. Ostrogorsky, ό.π., 175.

10. Ετυμολογικά ίσως έχει κάποια σχέση με την ελληνική λέξη «βόδιον», βλ. D. Georgakas, ό.π., 357, ή ακόμη με τη σλαβική λέξη voda (= νερό). Ομώνυμο κελί-

Το μοναδικό στοιχείο που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ότι βρίσκονταν «περί τὸν αὐτὸν τόπον τῶν Σερρῶν»¹. Ἴσως το σημερινό χωριό Μετόχι, ἐπὶ χιλιόμετρα βορειοδυτικά της μονῆς, διατηρεῖ την ἀνάμνηση κάποιου ἀπὸ τα μετόχια αὐτά.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ σχετικό ἔγγραφο², τα παραπάνω μετόχια θα πρέπει να ἦταν αρκετά μεγάλα, ἀφού εἶχαν στην υπηρεσία τους ἐλεύθερους χωρικούς («προσκαθήμενους») για την καλλιέργεια τῶν κτημάτων τους.

Η μονή κάτω ἀπὸ την προστασία των Παλαιολόγων

Ὅπως δείχνουν τα ἔγγραφα, οι μοναχοὶ της μονῆς αρκετές φορές κατέφυγαν στους Παλαιολόγους αυτοκράτορες για να διαφυλάξουν και να διασώσουν τους τίτλους κυριότητάς τους, μετὰ ἀπὸ κάποια κτηματική ἢ περιουσιακή διαφωνία. Ἐτσι, το πρόσταγμα του Ἀνδρόνικου Β' (το Σεπτέμβριο του 1304)³ πιστοποιεῖ την κυριότητα ὀρισμένων περιουσια-

δριο το 1292 συναντοῦμε στο «θέμα Σερρῶν» και συγκεκριμένα στο χωριό Σέμελτο (Μικρὸ Σούλι), κοντὰ στο Στρυμόνα, βλ. Μ. Γ ο ὕ δ α, Βυζαντινά ἔγγραφα της ἐν Ἀθω ιερὰς Μονῆς Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 4(1927) 223, που ο Θ. Παπαζώτος, Τα χριστιανικά μνημεῖα του Σέμαλτου, «Μακεδονικά» 16 (1976) 267, το ταυτίζει, με μεγάλη ὁμως ἐπιφύλαξη, με το ναῦσκο του Ἀγίου Δημητρίου. Ομώνυμο ἐξἄλλου τοπωνύμιο ἀναφέρεται και στην Ἠπειρο, βλ. ΡLP, 4180· ἀκόμη χριστιανικό χωριό Βοδότσα κοντὰ στη Στρώμνιτσα, βλ. Α. Αγγελόπουλου, Βόρειος Μακεδονία. Ο ἐλληνισμός της Στρωμνίτης, Θεσσαλονίκη 1980, 51, καθὼς και μονή στην ἴδια περιοχή, βλ. Tabula Imperii Romani (K 34 Sofia: Naissus-Serdica-Thessalonike), Ljubljana 1976, 133.

1. Βλ. Α Chil. Gr., 64, ²⁰.

2. Βλ. Α Chil. Gr., 64, ⁷²⁻⁷³.

3. Το χάρτινο χρυσόβουλο (Α Chil. Gr., 20) διατηρεῖται σε ἀσχημη κατάσταση. Σχισμένο σε πολλά σημεία και κολλημένο με ἄλλα δυο (Α Chil. Gr., 22 και 64), ἐπειδὴ ἀναφέρονται στο ἴδιο θέμα. Η χρονολογία του ἔτσι καλύπτεται ἀπὸ το πάνω τμήμα του δεύτερου και διακρίνεται ἡ κορυφή μερικῶν μόνο γραμμῶν. Για το λόγο αὐτὸ ο Dölger (RKOR, 2420) ἀσχολεῖται διεξοδικά με τη χρονολογία της ἐκδόσής του. Δέχεται ὡς πιθανή την ἡμερομηνία (Σεπτέμβριο 1304) που προτείνει ο Petit (Α Chil. Gr., 20), ἀλλὰ καταλήγει στο 1319, παίρνοντας ὡς terminus την ἐπίσκεψη του Μιχαὴλ Θ' (1318/19) στη Θεσσαλονίκη, ὅπου υποθέτει πὼς πρέπει να του υποβλήθηκε το ἔγγραφο για ἐπικύρωση. Το ἴδιο ὁμως πρόσταγμα, με ἀσήμαντες μικροδιαφορές στο κείμενο του που δε δικαιολογοῦν κάποια προσπάθεια πλαστογράφησης, ἀφού οι ἀλλαγές αὐτές δεν ἔχουν κάποιο πρακτικό χαρακτήρα που να ἀφορᾷ ἐπέκταση προνομίων ἢ διευρυνση της παραχωρούμενης ἐκτασης της μονῆς, και με καθαρὴ χρονολογία (1304) βρισκόταν στο ἰδιωτικό ἀρχεῖο του Σερραίου Δημοσθένη Μέλφου. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τον Πάνο Πιερρο, Μονὴ εἰς συνοικίαν Καμενίκης, «Σερραϊκὸν Ἡμερολόγιον», 1939, 64, και το παραθέτουμε στη συνέχεια αὐτοῦσιο, γιατί ἐπιλύει τη χρονολογικὴ ἀμφισβήτηση: «Ἐπεὶ οἱ Μοναχοὶ τῆς κατὰ τὰς Σέρρας διακειμένης Σεβασμίας Μονῆς, τῆς εἰς ὄνομα Τιμωμένης τοῦ Ἀγίου Ἱεράρχου καὶ Θαυματουργοῦ Νικολάου καὶ ἐπικεκλημένης τῆς Καμενικαίας, ἀνέφερον τῇ Βασιλείᾳ μου, ὡς προκύπτει τῷ κατ' αὐτοὺς τοιαύτῃ

κών στοιχείων της μονής. Μερικά χρόνια αργότερα¹ οι μοναχοί απευθύνονται στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ' για επικύρωση όλων των έγγραφων ιδιοκτησιών που είχαν επικυρωθεί με το προηγούμενο πρόσταγμα του πατέρα του. Για το σκοπό αυτό μάλιστα του παρουσίασαν και παλιότερο απογραφικό σιγίλιο του Ιωάννη Πανάρετου², που είχε ολοκληρώσει την «ἀπογραφικὴν ἀποκατάστασιν περὶ τὸν τόπον»³. Ένα χρόνο μετά το θάνατο του Μιχαήλ Θ' ο κτήτορας της μονής αποστίνεται στο νέο συναυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ'⁴, παρουσιάζοντάς του μάλιστα και τα προη-

Σεβασμία Μονή, χωράφια τινά καὶ ἀμπέλια ἐξ ἀγορασίας καὶ ἀπὸ προσενέξεως περιελθόντα αὐτῇ, ὡσαύτως ἐθασαν καὶ ἀνήγειραν οἱ τοιοῦτοι μοναχοὶ καὶ ὑδρωμύλῳτας τέσσαρας ἐντὸς τοῦ συνόρου καὶ τῶν δικαίων κατ' αὐτοὺς τοιαύτης Σεβασμίας Μονῆς, κατὰπτῶχοι τινες προκαθήμενοι καὶ οὗτοι ἐντὸς τοῦ εἰρημένου συνόρου καὶ τῶν δικαίων τῆς τοιαύτης Σεβασμίας Μονῆς, ξένοι δντες καὶ τῷ Δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι, καὶ μὴ ἐν τοῖς πρακτικοῖς κατεγεγραμμένοι, ἐδεήθησαν δὲ τῆς Βασιλείας μου οἱ εὐρισκόμενοι Μοναχοὶ νὰ τύχῃσι προτάγματος αὐτῆς ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις δικαίοις αὐτῶν καὶ κατέχῃσι ταῦτα εἰς τὸ ἐξῆς ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασειστώως, ὡς κατεῖχον ταῦτα καὶ πρότερον, τῆς δεήσεως αὐτῶν ἐπακούσασα ἡ Βασιλεία μου, τὸ παρὸν ἐπιχορηγεί αὐτοῖς Πρόσταγμα, δι' οὗ καὶ διορίζεται κατέχεσθαι εἰς τὸ ἐξῆς παρὰ τοῦ μέρους τῆς εἰρημένης Σεβασμίας Μονῆς τὰ διαλθθέντα χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια, ἐπὶ δὲ καὶ τοὺς ὑδρωμύλῳτας μετὰ τῶν δηλωθέντων προσκαθημένων ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιαλείπτως καὶ καθὼς τὰ προσόντα αὐτοῖς χάριν τούτων διαλαμβάνουσιν ἐγγραφα δικαίωματα καὶ μὴ εὐρίσκειν ἐπὶ τῇ κατοχῇ καὶ νομῇ αὐτῶν, μὴ τε παρὰ τῶν γειτόνων τῶν, τῇ τοιαύτῃ Μονῇ, μῆτε παρ' ἑτέρου τινὸς τῶν ἀπόντων κατὰ δυναστεῖαν τινὰ ἢ ἀδικίαν καὶ δι' ἐνόλησιν ἐμφανιζομένου τοῦ παρόντος Προστάγματος τῆς Βασιλείας μου, τοῦ καὶ γεγονότος τοῦ ἐπιχορηγηθέντος τοῖς διαληφθεῖσι Μοναχοῖς, εἰς τὴν περὶ τούτου ἀνενοχλήσιαν τε καὶ ἀσφάλειαν.

Ἐν ἔτει 1304 μηνὶ Σεπτεμβρίῳ

ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ (γ)».

1. Η χρονολόγηση (1304), που δέχεται ο Petit (AChil. Gr., 22) είναι πολύ πρώιμη, γιατί ο ορισμός αυτός αναφέρεται στο προηγούμενο πρόσταγμα του Ανδρόνικου Β', που χρονολογείται, όπως δεχτήκαμε παραπάνω, το Σεπτέμβριο του 1304. Επομένως, η χρονολόγησή του θα πρέπει να αναζητηθεί μετά το 1304 ως τον Οκτώβριο του 1320, έτος θανάτου του Μιχαήλ Β', την οποία δέχεται ο Dölger (RKOR 2642). Είναι αδύνατο πάντως να χρονολογηθεί νωρίτερα από το έτος 1312, γιατί τότε ανατέθηκε στον Ιωάννη Πανάρετο η σύνταξη απογραφικού καταλόγου των θεμάτων «Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως Σερρών καὶ Στρυμόνος», που αφορούσε κτήματα της μονής Βατοπεδίου, βλ. RKOR, 2335, καὶ Θ. Παπαζώτου, Σημειώσεις στο «Βολερόν» του Στ. Κυριακίδη. Μερικά νέα στοιχεία, «Θρακική Επετηρίδα» 2 (1981) 240.

2. Για τον εταιρειάρχη Ιωάννη Πανάρετο γίνεται λόγος το Μάρτιο του 1313 σε χρυσόβουλο σιγίλιο, με το οποίο ο Ανδρόνικος Β' χορηγεί σε αυτόν, μετά από αίτησή του, ως «οἰκονομία» το χωριό Κάτω Ούσκα (ίσως το σημερινό χωριό Δαφνοῦδι), βλ. A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, 6.

3. Βλ. AChil. Gr. 22, 6-7.

4. Το πρόσταγμα αυτό σωστά χρονολογείται μετά το 1320, αφού κάνει λόγο για

γούμενα έγγραφα του παππού και του πατέρα του, για τη διατήρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του πάνω στη μονή, αφού, όπως φαίνεται, δεν προστατευόταν από το κτητορικό δίκαιο (την «εφορεία»)¹.

Ο Σέρβος ιερομόναχος Καλλίνικος και η ανασύσταση της μονής

Από τις εμφύλιες συγκρούσεις των δυο Παλαιολόγων, που έτρεφαν από την αρχή ελπίδες για σερβική υποστήριξη, επωφελήθηκε ο Σέρβος ιερομόναχος Καλλίνικος². Λίγο πριν από την έναρξη του πολέμου τους (1320/21) διαπραγματεύτηκε για χάρη του Ανδρόνικου Γ' μια μυστική συμφωνία³ με τον ηγεμόνα της Σερβίας Στέφανο Uroš B' Milutin εναντίον του παππού του⁴. Στην αποστολή αυτή έπαιξε διπλό ρόλο· συνεργάστηκε κρυφά ταυτόχρονα και με τον Ανδρόνικο Β', όπως δείχνουν τα κολα-

τον αποθανόντα πατέρα του, βλ. A Ch il. Gr., 64, και RKOR, 2656.

1. Βλ. K. V. Ch v o s t o v a, Vzaimootnošenija Chilandarskogo monastyrjai nekotorych ergo metochov u XIV v., VV 18 (1961) 52.

2. Για την προσωπικότητα του Καλλίνικου, που αναφέρεται συχνά στα ελληνικά έγγραφα της μονής Χελανδαρίου, βλ. E. V. M u r a l t, Essai de chronographie byzantine, 1057-1453, Petersbourg 1871, 525, αρ. 8, 10. V. M o š i n - M. A. P u r k o v i č, Hilendarski igumani srednjega veka, Skoplje 1940, 41 κ.ε. V. M o š i n - A. S o v r e, Dodatki i grškim listinam Hilandarja (Supplementa ad acta graeca Chilandarii), Ljubljana 1948, 87. F. D ö l g e r, Aus den Schatzkammern des heiligen Berge, München 1948, 139-140. V. M o š i n, Hilandarac Kalinik, srpski diplomat u XIV veka, «Istorisko-Pravni Zbornik» 1 (Sarajevo 1949) 117-132. H. G. B e c k, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jh., München 1952, 14. U. V. B o s c h, Kaiser Andronikos III Palaiologos, Amsterdam 1965, 16, 87-89.

3. Επίσημα είχε αποσταλεί για να διαπραγματευτεί την επιστροφή στη Σερβία των δυο χιλιάδων Κουμανών, που ο κράλης είχε δανείσει στον αυτοκράτορα για την αντιμετώπιση του περσικού κινδύνου που είχε εμφανιστεί στη Θράκη, βλ. L. M a v r o - m a t i s, La fondation de l'empire Serbe le kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978, 75. Οι μοναχοί εξάλλου της μονής Χελανδαρίου χρησιμοποιήθηκαν ως πρεσβευτές των Σέρβων ηγεμόνων στην Κωνσταντινούπολη και παλιότερα (1313/14). Τους προσφερόταν έτσι η ευχέρεια να ρυθμίζουν άμεσα και τις υποθέσεις της μονής τους, πετυχαίνοντας εύκολα παραχωρήσεις από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Για τη διαμονή τους μάλιστα στην πρωτεύουσα ο Ανδρόνικος Β' διέθεσε το 1321 στον ηγούμενο της μονής τρία κελιά από τον ξενώνα που είχε ανεγείρει στην Κωνσταντινούπολη ο κράλης Milutin, βλ. A Ch il. Gr., 58, 48-58.

4. Βλ. I ω ά ν ν ο υ Κ α ν τ α κ ο υ ζ η ν ο ύ, Ιστοριών βιβλίον IV, έκδ. L. Schopeni, Bonn 1828-1832, I, 7: «ὁ πρεσβευτὴς δὲ μοναχὸς ἦν Καλλίνικος κεκλημένος, τὸ γένος μὲν καὶ αὐτὸς Τριβαλός, εὐ δὲ εἰδὼς καιροῖς καὶ πράγμασι πολιτικοῖς χρῆσθαι δι' ἐμπειρίαν. δὲ δὴ τὴν μεταξὺ τῶν βασιλέων ἀναφυσμένην στάσιν μὴ ἀγνοήσας, καὶ συνιδὼν, ὥς ἡ τοιαύτη διχοστασία καιρὸν ἂν παράσχη τῷ ἰδίῳ δεσπότη παρὰ βασιλέως ὧν ἡδίκητο περὶ τὴν στρατιὰν δίκας λαβεῖν, ἐβούλετο κρύφῃ τῷ νέῳ βασιλεὶ συντυχεῖν». Ακόμη RKOR, 2652.

κευτικά λόγια του τελευταίου προς τον Καλλίνικο: «ἐπεὶ ὁ τιμιώτατος ἱερομόναχος κῦρ Καλλίνικος εὐρίσκεται ἄνθρωπος καλὸς καὶ τρέφων καθαρωτάτην εὐνοίαν εἰς τὴν βασιλείαν μου καὶ ἐπιμελούμενος εἰς τὰς δουλείας αὐτῆς, ...»¹. Ἐτσι, με τις μηχανογραφίες καὶ τοὺς διπλωματικούς τοὺς ἐλιγμούς ὁ πανούργος Σέρβος μοναχὸς κατάφερε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοία καὶ τῶν δυο αυτοκρατόρων.

Το Σεπτέμβριο τοῦ 1321, μετὰ ἀπὸ αἴτησή τοῦ, τοῦ χορηγήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β'² γιὰ τὴν παροχὴ τῶν προσφερόμενων ὑπηρεσιῶν τοῦ πρὸς τὸ κράτος τοῦ «μονυδρίου» τοῦ Ἀγίου Νικολάου³ γιὰ νὰ «ἐπιμεληθῇ καὶ συστήσῃ καὶ βελτιώσῃ αὐτὸ καὶ ἔχῃ ὡς ἴδιον αὐτοῦ παρ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ζωὴν, μετὰ δὲ τὴν ἀποβίωσιν αὐτοῦ, κατέχῃται παρὰ τοῦ μέρους τοῦ μοναστηρίου εἰς ὃ μέλλει διακρίναι καὶ παραπέμψαι αὐτὸ, ...»⁴ μαζί με ὅλες τὶς κτήσεις τοῦ. Ταυτόχρονα τὸν ἴδιο μῆνα πετυχαίνει τὴ συγκατάθεση τοῦ ἐγγονοῦ⁵ γιὰ μεταβίβαση τοῦ μονυδρίου στὴ σερβικὴ μονὴ Χελανδαρίου⁶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, στὴν ὁποία χρημάτισε μοναχὸς κατὰ τὰ

1. Βλ. A Chil. Gr., 74, 1-4.

2. Ἀργότερα πέτυχε καὶ ἄλλες δωρεές. Το 1323 τοῦ παραχωρήθηκε ἡ μονὴ τοῦ Γεωργίου Κανίτη στὴ Θεσσαλονίκη (A Chil. Gr., 90) καὶ κτήματα κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαιμιτζώνα (A Chil. Gr., 92).

3. Ἡ συνθήκη τῆς δωρεάς κάποιας μονῆς («χαριστικής») ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα σε κληρικὸ ἢ λαϊκὸ («χαριστικάριο») γιὰ σύσταση, βελτίωση ἢ συντήρηση, πού ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς πολὺ παλιά (ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Μακεδόνων), εἶναι πολὺ διαδομένη κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. I. Μοῦτζοῦρη, Χαριστικά καὶ εὐλεύθερα μοναστήρια, Ἀθῆναι 1964, 10-11.

4. Βλ. A Chil. Gr., 74, 6-9. Γιὰ τὴ δωρεά «ἐφ' ὄρω ζωῆς», βλ. H. Ahrweiler, Charisticariat et autres formes d'attribution de fondation pieuses aux Xe-XIe siècles, «Zbornik Radova Byzant. Instit.» 10 (1967) 64.

5. Βλ. A Chil. Gr., 75, καὶ RKOR, 2665. Επιπλέον K. V. Chvostova, ὁ.π., 52, καὶ M. Živjinović, Hieromonah Mateja i Hilendarski metoh u Lušku, «Hilendarski Zbornik» 5 (1983) 51, σημ. 2.

6. Ἡ μονὴ αὕτη, πού βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση, ανοικοδομήθηκε ἀπὸ τὸ Μέγα Ζουπάνο τῆς Σερβίας. Ἀπὸ τὰ ἐγγραφα τῆς μονῆς, πού προσφέρουν πολὺτιμες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀνίδρυσή τῆς, πληροφοροῦμαστε πὼς τὸ 1198 οἱ ηγούμενοι τῶν μονῶν τῆς μοναστικῆς πολιτείας τοῦ Ἁθῶ παρακάλεσαν τὸν αυτοκράτορα Ἀλέξιο Γ' Ἄγγελο νὰ ἐκδώσῃ πρόσταγμα, ἐπιτρέποντας στὸ συμπεθέρό τοῦ Στέφανο Νεμάνια καὶ τὸ γιο τοῦ Σάββα νὰ ἐπανοικοδομήσουν τὴ μονὴ με προσωπικά τοὺς ἐξόδα, βλ. A Chil. Gr., 3. Ὁ Ἀλέξιος Γ' δέχτηκε τὴν παράκληση καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ ἰδίου χρόνου παραχώρησε ἐπίσημα τὴ μονὴ στους Σέρβους, κάνοντάς τὴν μάλιστα αὐτόνομη ἀπὸ τὸν Πρώτο τοῦ Ἀγίου Ὁρους, βλ. A Chil. Gr., 4. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ με τὴν ἱστορία τῆς μονῆς, βλ. E. Σταθόπουλου, Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρεῖ Σερβικὴ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Χελανδαρίου, «Εκκλησία» 10 (1932) 205 κ.ε., καὶ T. Τενκετζή, Ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς Χιλανταρίου, Θεσσαλονίκη 1965. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματός τῆς διατυπώθηκαν δυο ἀπόψεις. Ἡ πρώτη υποστηρίζει πὼς ἡ ὀνομασία

έτη 1321-1324¹.

Από το χαρακτηρισμό της μονής του Αγίου Νικολάου ως «μονυδρίου» και από το γεγονός πως δόθηκε στον Καλλίνικο για ανασύσταση και βελτίωση συμπεραίνουμε πως βρισκόταν στα πρόθυρα της διάλυσης και του οικονομικού της μαρασμού, εξαιτίας της κακής ίσως διαχείρισής της.

Η ακτινοβολία της προσωπικότητας του Καλλίνικου βρήκε απήχηση και στους κατοίκους της περιοχής των Σερρών. Το Σεπτέμβριο του 1322 ο σεβαστός² Αθανάσιος, προκαθήμενος³, η γυναίκα του Θεοδώρα και ο γιος τους Νικήτας Μονομάχος αναγνωρίζουν τον Καλλίνικο πνευματικό τους πατέρα και αποδεικνύοντας έμπρακτα την απεριόριστη εμπιστοσύνη τους υπογράφουν παρουσία του σακελάρου της μητρόπολης των Σερρών και του γραμματέα Νικόλαου Πετρίτζη δωρεά δυο κληρονομικών αγροκτημάτων στην περιοχή της Καμενικείας με το δικαίωμα «ἀφιερῆσθαι ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ ἣ ἔνθα βούλει...»⁴.

Ο Καλλίνικος πλουτίζει ταυτόχρονα τις ιδιοκτησίες της μονής Χελανδαρίου με αγορές κτημάτων από την περιοχή της Καμενικείας, έχοντας ίσως ως πρόθεση να τις παραχωρήσει στη μονή του Αγίου Νικολάου για καλλιέργεια, έτσι ώστε να ενισχύσει τα οικονομικά της μονής. Για το λόγο αυτό το Μάιο του 1323 το Χελανδάρι αγοράζει από το Φίλιππο Φιλιπποπολίτη, τη γυναίκα του Ευφροσύνη και τα δυο τους παιδιά εβδομήντα στρέμματα από αγροτεμάχια που είχαν αποκτήσει από κληρονομιά, από αγορές ή ανταλλαγές. Η αξία τους υπολογίστηκε σε εβδομήντα ουγγιές δουκάτα, που παραδόθηκαν παρουσία του μοναχού Μακάριου Πελαργού, του ιερέα Ξένου Φαλακρού, του Νικηφόρου Αμαξά, του Θεοδώρου Αμαστρειανού, του Μιχαήλ Σάκοβου και του Βασιλείου Γρηγορά ως μαρτύρων⁵. Το πωλητήριο έγγραφο συντάχτηκε από τον αναγνώστη και ταβουλάριο Θεόδωρο Λαγαριαστή⁶ και ελέγχθηκε από το λογοθέτη και

της οφείλεται στο σχήμα της κάτωψης της, που μοιάζει με σχήμα πλοίου (το χελάνδιον), βλ. Γ. Σωτηρίου, Το Άγιον Όρος, Εν Αθήναις, α.χ., 30, και η δεύτερη δέχεται ότι ονομάστηκε έτσι από κάποιον ιδρυτή Χελανδάριο, βλ. Κ. Αμάντο, Πόθεν το όνομα της μονής Χελανδαρίου; «Ελληνικά» 3 (1930) 535.

1. Βλ. PLP, 10393.

2. H. A. L. A i o u - T h o m a d a k i s, Peasant Society in the Late Byzantine Empire, Princeton/New Jersey 1977, παράρτ. I, δέχεται το «Σεβαστός» ως κύριο όνομα.

3. Πρόεδρος πολιτικού ή κοσμικού δικαστηρίου που περιλάμβανε τρεις δικαστές, βλ. O. T a f r a l i, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, 61-62.

4. Βλ. A C h i l. G r., 83, 13-16.

5. Βλ. A C h i l. G r., 89.

6. Βλ. A C h i l. G r., 93, 26^{*} 98, 22^{*} 99, 28^{*} 105, 38^{*} 107, 26^{*} 108, 38^{*} 109, 37^{*} 110, 39^{*}.

πριμικήριο των ταβουλαρίων Θεόδωρο Καλυγόπουλο¹.

Τις αγορές αυτές ακολούθησαν και άλλες στην περιοχή της Καμενικείας. Το 1323-26 ο Ιωάννης Μελικής και η σύζυγός του Θεοδώρα πούλησαν ένα αμπέλι² που είχαν κληρονομήσει από τον πάροικο Βορίλα³ παρισταμένου του Ιωάννη Γαλατινού. Οι παραπάνω πωλήσεις ίσως είχαν ως κίνητρο την αδυναμία των ιδιοκτητών τους να καταβάλουν τους φόρους ή ακόμη ίσως επιδίωκαν με την τμηματική τους πώληση να εξασφαλίσουν μέσα καλλιέργειας για τα υπόλοιπα κτήματά τους⁴.

Η μονή ως μετόχι της σερβικής μονής Χελανδαρίου

Τον Οκτώβριο του 1323 ο ιερομόναχος Καλλίνικος, επειδή ήταν σε προχωρημένη ηλικία και φοβόταν «εί συμβή τῆς ζωῆς τέλος ἄωρον μὴ περὶ τῆς τοιαύτης μονῆς ὡς δέον προβουλευσαμένῳ, ἀνάγκη κινδυνεύσαι ταύτην περὶ τὴν τῶν δεόντων οἰκονομίαν, μὴ ἐπ' ἀσφαλοῦς τῆς πέτρας ἐρρηρισμένην ὡς εἴρηται», κληροδοτεῖ με ιδιωτικό ἔγγραφο⁵, που υπογράφει ιδιόχειρα, τη μονή με ὅλες τις κτήσεις της στη σερβική μονή Χελανδαρίου⁶, γιατί «αὐτὴν ταύτην τὴν ἱερὰν μονὴν ἄρμοδιαν εἶναι κρίνας,

1. Συναντούμε παράλληλα και τους δυο τύπους, Καλιγόπουλο ή Καληγόπουλο, βλ. P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1945, 7, και PLP, 10336.

2. Βλ. AChil. Gr., 109, 40-44.

3. Με το ίδιο όνομα αναφέρεται και ο έμπιστος υπουργός του Νικηφόρου Βοτανιάτη· οι ερευνητές στηριζόμενοι στο Νικηφόρο Βρυέννιο, που τον αποκαλεί «άνδρα είτε Σκύθην, είτε Μυσόν», του απονέμουν σκυθική (Πατζινάκος) ή μουσική (Βούλγαρος) καταγωγή, βλ. C. Neumann, Über zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee, BZ 3 (1894) 383, και G. Moravcsik, Byzantinoturcica II, Berlin 1958, 95-96. Πιθανότερα όμως η καταγωγή του είναι θρακική, αφού σε ενεπίγραφο βωμό του 139 μ.Χ., που βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή στις Σέρρες (με αριθμ. Λ 54) και στην οποία αναγράφονται εβδομήντα δυο κύρια ονόματα μυστών, διαβάζουμε, ανάμεσα στα άλλα τα θρακικά εκρωμαϊσμένα ονόματα, τα ονόματα του Διοσκουρίδη Βουρείλα (8ος στίχος) και του Ιουλιανού Βουρείλα (11ος στίχος). Το ίδιο εξάλλου όνομα έφερε και Βούλγαρος τσάρος, βλ. Γεωργίου Ακροπολίτου, Χρονική συγγραφή, έκδ. Α. Heisenberg, Leipzig 1903, 33, 2. Είναι επίσης αρκετά συνηθισμένο την ίδια εποχή και στην περιοχή του Ραδολίβους Σερρών, ακόμη και ως θηλυκό (Βορτλία), βλ. PLP, 2982, 2984, 2985, 2986, 2987.

4. Βλ. A. Laiou-Thomadakis, ό.π., 184.

5. Βλ. AChil. Gr., 94, 19-22. Το έγγραφο φέρει τη βεβαιωτική υπογραφή του σκευοφύλακα και ταβουλάριου Δημητρίου Διαβασημέρη.

6. Η δωρεά μοναστηριών σε μεγάλες μονές, που ονομαζόταν «έπίδοσις» (αυτοπροαίρετη προσφορά), είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη διοικητική εξάρτηση του μοναστηριού. Από αυτά τα μοναστήρια απουσίαζε συνήθως ο ηγούμενος, βλ. I. Μουτζούρη, ό.π., 17. Στη μονή αυτή εξάλλου ο Καλλίνικος έτρεφε μεγάλη συμπάθεια, αφού είχε ζήσει εκεί ως μοναχός αρκετά χρόνια.

τὴν εἰρημένην κατ' ἐμὲ μονὴν ἀναδέξασθαι, ἱκανῶς ἔχουσα καὶ πράγμασι καὶ χερσὶ ταύτης ἀναλαμβάνεσθαι»¹. Μετὰ τὴν διαθήκην αὐτῆς ὁ Καλλίνικος ἀμφισβητεῖ κάπως τὸ κύρος τῆς προηγούμενης (κατὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1321) επικύρωσης τῆς δωρεᾶς ἀπὸ τοῦ Ἀνδρόνικο Γ' ².

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1327, ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Καλλίνικου, ὁ γηγούμενος τῆς σερβικῆς μονῆς τοῦ Ἁθω ἱερομόναχος Γερβάσιος³ ζήτησε ἀπὸ τοῦ Ἀνδρόνικο Β' νὰ αναγνωρίσει καὶ αὐτὸς τὴν παραχώρηση τῆς μονῆς, ἡ ὁποία περνᾷ στὴν κηδεμονία τῆς μεγάλης μονῆς καὶ γίνεται ἓνα ἀπὸ τὰ μετόχια τῆς.

Ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν γηγουμένου στὴ μονή καὶ ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν οἰκονόμων⁴ Σέρβων μοναχῶν ποὺ στέλλονταν κατὰ καιροὺς καὶ οἱ ὁποῖοι ἀμελοῦσαν νὰ πληροφορηθοῦν με ἀκρίβεια γιὰ τὶς ἰδιοκτησίες καὶ τὶς προσόδους τῆς μονῆς, ὥστε νὰ παίρνουν καὶ τὴ νόμιμη εἰσφορά, οἱ γείτονές τῆς ἐκμεταλλευόμενοι «τὰς δυσχερεῖας καιρῶν καὶ πραγμάτων»⁵ καταπατοῦσαν τὰ χωράφια τῆς μονῆς καὶ τὰ καλλιεργοῦσαν ἀνενόχλητοι. Ὁρισμένοι μάλιστα πρόβαλαν καὶ τὴν ἀξίωση τῆς χρησικτησίας, ἀφοῦ ἦταν στὴν κατοχὴ τοὺς πολλὰ χρόνια.

Ὁ γηγούμενος τῆς πάτρωνας μονῆς μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἀναγκάστηκε τὸ Νοέμβριο τοῦ 1360 νὰ ἀποταθεῖ στὸν ομόφυλον μητροπολίτη Σερρών Ἰάκωβο⁶, ποὺ ἦταν προσωπικὸς φίλος τοῦ Στεφάνου Dušan, γιὰ νὰ ἐνδια-

1. Βλ. A Ch il. Gr., 94, 33-35.

2. Βλ. A Ch il. Gr., 75.

3. Σέρβος καὶ αὐτὸς στὴν καταγωγὴν ξεκίνησε ὡς γραμματέας τῆς μονῆς τὸ 1312 γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν γηγουμένην τῆς ἀπὸ τὸ 1317 μέχρι τὸ 1335/36. Ἀνέπτυξε ἀγαθὲς σχέσεις με τοὺς δύο Παλαιολόγους, καθὼς καὶ με τοὺς Σέρβους ἡγεμόνες ἐπαυξάνοντας ἐκεῖ τὶς κτήσεις τῆς μονῆς τοῦ, βλ. V. Mošin - M. Purković, ὁ.π., 38-58, καὶ PLP, 3792.

4. Ἡ «οἰκονομία», «ἐφορεία» καὶ ἐπιτήρηση ἦταν ἀνάμεσα στὶς υποχρεώσεις τοῦ μοναχοῦ ποὺ ἀσκούσε τὸν ἐλεγχὸ τῆς μονῆς, βλ. I. Μουτζούρη, ὁ.π., 96. Τὸ Χελανδάρη συνήθιζε νὰ ὀρίζει στὰ μετόχια τοῦ ἀντιπροσώπου μοναχοῦ γιὰ ἐπιτήρησιν. Ἔτσι, γιὰ τὸ μετόχι τοῦ μέγα στο κάστρο τῆς Ζίχνης τοποθετήθηκε ὡς οἰκονόμος ὁ Βενιαμίν, βλ. A Ch il. Gr., 141, γ' 142, 11' 45' 143, 17' 46' 55'.

5. Βλ. A Ch il. Gr., 146, 15.

6. Ὁ μητροπολίτης Ἰάκωβος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πηγὲς κάνουν μνείαν ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1348-1365, ἦταν ἓνα πρόσωπο πολὺ σεβαστό. Ἀπὸ παλιὰ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Dušan. Αὐτὸς ἐξάλλου, ὅταν ἱδρύσει τὴ μονὴ τῶν Ἀγίων Ἀρχαγγέλων στο Prizren, τὸν τοποθέτησε ὡς πρῶτον γηγουμένον τῆς (1343-1348), βλ. G. Soulis, Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345-1371), «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμην τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη», Θεσσαλονίκη 1960, 375. Ἐπιπλέον, M. Harisidis, Les miniatures de tetraevangile du metropolite Jacob de Serrès, «Actes du XIIe Congrès International d'Études byzantines» (Ochride 1961), tom. III, Beograd 1964, 124. S. Stanović, Serski mitropolit Jakob, «Annales de l'Institut Kondakov» 10 (Prague 1938)

φερθεί για την αποκατάσταση των ιδιοκτησιών του μετοχίου της. Ο Ιάκωβος συγκρότησε αμέσως τοπικό καθολικό δικαστήριο, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής¹, με πρόεδρο τον ίδιο και μέλη του δυο Έλληνες λαϊκούς άρχοντες², το μεγάλο παππία Δούκα Νέστογγο³ και τον Κομνηνό Ευδαιμονοϊωάννη⁴, καθώς και τρία μέλη από το ιερατείο της μητρόπολης, τον οικονόμο της Μανουήλ Κουβαρά⁵, το σακελάριο ιερέα Ιωάννη Μοδηνό⁶ και το χαρτοφύλακα ιερέα Γεώργιο Τρι[βούνη]⁷.

95-98. PLP, 7904.

1. Το δικονομικό σύστημα της εποχής των Παλαιολόγων χαρακτηρίζεται από τη συμμετοχή του κλήρου στην απονομή της δικαιοσύνης κοντά στους λαϊκούς άρχοντες. Εκτός από τους «καθολικούς κριτάς τών Ρωμαίων» στην Κωνσταντινούπολη, λειτούργησαν παράλληλα και τοπικά καθολικά δικαστήρια στις μεγάλες πόλεις, όπως στις Σέρρες στα χρόνια της σερβοκρατίας, βλ. L. Petit, *La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue*, «Échos d'Orient» 9 (1906) 135. P. Lemerle, *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues*, I: *Le tribunal imperial*, «Mélanges H. Grégoire» 1 (1949) 369-84. G. Ostrogorskij, ό.π., 197-98.

2. Μέλη αυτών των δικαστηρίων, εκτός από τους κληρικούς, υπήρξαν Έλληνες κοινοτικοί άρχοντες, «αί κεφαλαί», που έφεραν τον τίτλο του «καθολικού κριτού», ιδιαίτερα κατά τα έτη 1365/66, βλ. A. V. Solov'ev, *Grecskie arhonty v serbskom carstvine XIV veka*, «Byzantinoslavica» 2 (1930) 285-86. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, 203, σημ. 4. Ως πρώτη «κεφαλή» στις Σέρρες αναφέρεται ο Έλληνας Μιχαήλ Αβραμπάκης (1346), βλ. G. Soulis, ό.π., 374, και A. Solov'ev - V. A. Mosin, *Grčke povelje srpskih vladara*, London 1974, X, 3.

3. Ήταν έμπιστο πρόσωπο του Dušan, που το 1354 είχε σταλεί ως μέλος πρεσβείας προς τον πάπα της Avignon, βλ. A. V. Solov'ev, ό.π., 282, και G. Soulis, ό.π., 374. Για τη μεγάλη αυτή οικογένεια των Νεστόγγων ή Νεστέγγων η παλιότερη μνεία που έχουμε είναι από τον 11ο αιώνα, βλ. R. Guillard, *Études de titulature byzantine: Les titres auliques réservés aux euniques*, «Revue des Études byzantines» 14 (1956) 140.

4. βλ. A. V. Solov'ev, ό.π., 283, και G. Ostrogorskij, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965, 14, σημ. 56, 87-93. Τον Αύγουστο του 1365 υπογράφει ως «καθολικός κριτής» σε έγγραφο της μονής Εσφιγμένου, βλ. P. Lemerle, *Actes d'Esphigmenou*, VV 13 (1907), παράρτημα 18, και την επόμενη χρονιά με την ίδια ιδιότητα σε έγγραφο της μονής Χελανδαρίου, βλ. A. Ch. Gr., 151. Γιος του ίσως ήταν ο Νικόλαος Ευδαιμονοϊωάννης (PLP, 6223), συμπέθερος του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, που είναι γνωστός από αφιερωματική επιγραφή πάνω σε ένα κέντημα που χρονολογείται το 1407, βλ. G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1947, 90.

5. Για το διάκονο Μανουήλ Κουβαρά, οικονόμο της μητρόπολης από το 1323, βλ. A. Ch. Gr., 93, 29, 98, 29, 99, 30, 105, 41, 107, 28, 108, 31, 109, 39, 140, 63, 146, 79, και A. Guillou, ό.π., 34, 59.

6. Σακελάριος της μητρόπολης από το 1339, βλ. P. Lemerle, *Actes de Kutlunus*, Paris 1945, 21, 29. A. Ch. Gr., 140, 64-65. A. Guillou, ό.π., 34, 57.

7. Το όνομά του είναι αποτμημένο και τις δύο φορές που αναφέρεται, βλ. A. Ch. Gr., 140, 69, 146, 88. Η αποκατάστασή του έγινε σύμφωνα με το L. Petit.

Το δικαστήριο αυτό εξέτασε τα αμφισβητούμενα χωράφια, που είχαν καταπατήσει οι συνορίτες της μονής, με βάση παλιότερο κτηματογράφο σιγίλιο που προσκόμισαν οι μοναχοί, ανατρέχοντας μερικές φορές σε προφορικές μαρτυρίες και υποδείξεις των ομόρων τους. Στην προσπάθεια αυτή διαπιστώθηκε πως ο Δούκας Κορέσης¹ είχε υπεξαίρει χωράφια, για τα οποία ισχυρίστηκε ότι είχε αγοράσει. Ο Μορφηνός οικειοποιήθηκε δυόμισι στρέμματα και ο Γεωργιλάς² δέκα, που, όπως φαινόταν στο κτηματολόγιο των μοναχών, προέρχονταν από δωρεά του Λαιδόνη και του μοναχού Ιωαννίτζη. Σε άλλα στρέμματα πρόβαλαν αξίωση κατοχής ο Μανουήλ, γιος του Τραγουδιστού, ο Ζομβάτος, ο Πλεξειδίδας, ο γαμπρός του Μαυρίκιος και ο γιός του, ο Αρμένιος, ακόμη και κάποια γυναίκα, η Πλατηνή, καθώς και ο πριμικήριος Παραϊωάννης. Εκτός από τους παραπάνω κοσμικούς, χωράφια της μονής κατείχαν επίσης οι κτήτορες της μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ των 'Ανω Δυνάμεων³ και ακόμη από το αρχιερατείο ο μέγας σακελάριος.

Μετά την αποκατάσταση των παραπάνω χωραφιών και την απόδοση τους στη δικαιούχο μονή, το δικαστήριο όρισε πως θα γινόταν παρόμοια τακτοποίηση για χάρη της μονής, σε περίπτωση που εμφανίζονταν στο μέλλον και άλλες μαρτυρίες ή υποδείξεις για ιδιοποίηση της μοναστηριακής γης.

Το ενδιαφέρον των Σέρβων ηγεμόνων για τη μονή

Η τελευταία μνεία για τη μονή γίνεται στα τέλη του 1360⁴. Μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι πως η μονή επέζησε σε όλη τη διάρκεια της σερβοκρατίας, αφού ως μετόχι της μεγάλης του 'Αθω σερβικής μονής βρισκόταν κάτω από την προστασία των Σέρβων ηγεμόνων.

Το πατρικό ενδιαφέρον του Στεφάνου Dušan για τη μονή Χελανδαρίου εκδηλώθηκε με την προσπάθειά του να σταθεροποιήσει τις ιδιοκτησίες της. Έτσι, τον Ιούλιο του 1351 μεσολαβεί στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, για να πετύχει την εγκυρότητα των κτήσεών της. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας, λαμβάνοντας υπόψη του τα προηγούμενα παραχωρητικά χρυσόβουλα των προγόνων του, επανεγκρίνει μαζί με όλες τις ιδιοκτησίες της «και περί τὸ κάστρον Σερρών, ἕτερον μονὺδριον εἰς ὄνομα τιμώ-

1. Αναφέρεται ανάμεσα στα έτη 1341-1375, βλ. PLP, 13173, 13177.

2. Υπήρχε και ομώνυμο χωριό στο Στρυμόνα, βλ. A Chil. Gr., 41, 58, 74, 42, 7, 43, 7, 60, 28, 61, 21, 62, 18, 48, 63, 17, 52, 70, 28, 71, 28, 138, 41, 146, 40.

3. Μετόχι της μονής του Ιωάννου Προδρόμου (1321) στη Ζελίχοβα (σημ. Νέα Ζίχνη) Σερρών, βλ. A. Guilleu, ό.π., 9, 14-15, 10, 16-19.

4. Βλ. A Chil. Gr., 146.

μενον τοῦ ἐν ἱεράρχαις παμμάκαρος ἁγίου Νικολάου»¹.

Παρόλο που στην περίοδο της σερβοκρατίας παρατηρήθηκε έντονη διείσδυση Σέρβων ιερωμένων στο Ἅγιο Ὅρος και στο Πρωτάτο προήδρευαν οι «Σερβοπρώτοι», ωστόσο η εκκλησιαστική πολιτική του Dušan απέναντι στον ελληνικό κλήρο υπήρξε γενικά μετριοπαθής. Στην προσπάθειά του να κερδίσει ο Σέρβος κατακτητής την επιδοκιμασία του ανώτατου ιερατείου και των μονών του Ἁγίου Ὁρους για την ευλογία του νέου του τίτλου² στους νέους υπόδουλούς του αναγνώρισε τα παλιά προνόμια, αύξησε αφειδώς τις δωρεές του και ὅρισε Ἕλληνες μητροπολίτες να επισκοπεύουν τις περισσότερες μακεδονικές πόλεις³.

Αξίζει ακόμη να υπογραμμίσουμε τις καλυμμένες υποχωρήσεις του απέναντι στην πολιτική ηγεσία των πόλεων που κατέλαβε. Στη διοίκηση και στα δικαστήρια του σερβικού κράτους των Σερρών επικράτησε η ελληνική γλώσσα, γεγονός που σημαίνει ότι οι υπάλληλοι σε αυτές τις υπηρεσίες ήταν Ἕλληνες, κυρίως τοπικοί κοινοτικοί ἄρχοντες⁴.

Μετά το θάνατο του Dušan (20 Δεκεμβρίου 1355), το έργο του συζύγου της συνέχισε η αυτοκράτειρα Ελένη, που ενδεδυμένη το μοναχικό ράσο (1359/60) δεν έπαψε να συμμετέχει ενεργά στην πολιτική διακυβέρνηση της πόλης και να ασκεί μεγάλη επιρροή⁵, περιστοιχιζόμενη από Σέρβους και Ἕλληνες ευγενείς «οἳ τε οἰκεῖοι τῇ κραταίῃ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνη, ...»⁶.

Όταν αργότερα οι Σέρρες έγιναν πρωτεύουσα ενός αξιόλογου πριγκιπάτου με κυβερνήτη το δεσπότη Ιωάννη Uglieša, αδελφό του Στεφάνου Uroš, η μονή συνέχισε πιθανώς να δέχεται την εύνοια του Σέρβου δεσπότη. Η κατάσταση δε μεταβλήθηκε και, όταν το Νοέμβριο του 1371 ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος απελευθέρωσε την πόλη των Σερρών από τη σερβική κατοχή. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν επέβαλε ριζικές αλλαγές στην πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση, αφού διατήρησε ακόμη και το αρχιερατείο. Έτσι, το 1375 ο Σέρβος μητροπολίτης συνέχιζε να προεδρεύει στο εκκλησιαστικό δικαστήριο και να υπογράφει τα πρακτικά

1. Βλ. A Ch il. Gr., 138, 44-46.

2. Βλ. A. Solovjev, Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains Byzantins et Serbes, «Byzantion» 9 (1934) 301 κ.ε.

3. Βλ. A. Βακαλόπουλου, Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, 13.

4. Βλ. A. Βακαλόπουλου, ό.π., 20.

5. Βλ. Ν. Βέη, Οι κτίσται εν Σέρραις πύργου της αυγούστης Ελένης, VV 20 (1913) 309, και P. Lemerle, Philippes..., 203.

6. Βλ. A Ch il. Gr., 146, 27-28.

του σε σλαβική γραφή¹.

*Η εκκλησιαστική και δημόσια πολιτική της μονής του Αγίου Νικολάου.
Οι σχέσεις της με το μητροπολίτη Σερρών*

Η μονή κατόρθωσε να αποκτήσει την ανεξαρτησία της από το μητροπολίτη Σερρών τον Ιούνιο του 1321, όταν ο Ανδρόνικος Γ' με πρόσταγμά του αναγνώρισε την ατέλεια της μονής, δηλώνοντας ότι «καὶ οὐδὲν ὑφίσταται τινα καταδυναστείαν καὶ διενόχλησιν παρά τε του ἱερωτάτου μητροπολίτου Σερρών...»². Η μητρόπολη περιορίστηκε μόνο στην είσπραξη του «κανονικοῦ δικαίου» και στην αναφορά και μνημόνευση του ονόματος του μητροπολίτη κατά τη θεία λειτουργία³. Λίγους μήνες αργότερα ο Ανδρόνικος Β' για χάρη του Καλλίνικου απαλλάσσει εντελώς τη μονή από τους φόρους που τη μητρόπολη και το Δημόσιο: «καὶ οὐχ εὐρήσει παρά τοῦ μέρους του δημοσίου διενόχλησιν εἰς αὐτὸ χάριν ἀπαίτησεως καὶ δόσεώς τινος, ...»⁴. Το περιεχόμενο του ίδιου εγγράφου επικυρώνεται τον ίδιο μήνα και από τον Ανδρόνικο Γ'⁵. Το Σεπτέμβριο του 1327 ο Ανδρόνικος Β' επαναφέρει την καταβολή φόρου προς τη μητρόπολη και τον καθορίζει σε ένα νόμισμα ετήσια⁶. Αποτρέπει ταυτόχρονα κάθε αυθαιρεσία από την πλευρά της μητρόπολης σε βάρος των ιδιοκτησιών της μονής. Τον Ιούλιο τέλος του 1351 ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, ύστερα από μεσολάβηση του Dušan, αποδεσμεύει όλες τις κτήσεις της μονής Χελανδαρίου και τα μετόχια της—μαζί και το μονύδριο του Αγίου Νικολάου—από την καταβολή φόρου στο Δημόσιο⁷.

Οι σχέσεις της μονής με τη μητρόπολη υπήρξαν αγαθές, όταν στον αρχιερατικό θρόνο ανέβηκε ο Ιάκωβος (1358). Ο ίδιος εξάλλου, όπως είδαμε, είχε προεδρεύσει το 1360 σε δικαστήριο για την απόδοση των κτημάτων της μονής που είχαν ιδιοποιηθεί ακόμη και από το ιερατείο της μητρόπολης⁸. Σέρβοι υπήρξαν και οι επόμενοι μητροπολίτες, Σάββας (1365/66) και Θεοδόσιος (1371), παρόλο που την υπόλοιπη εκκλησιαστι-

1. Βλ. Α. Βακαλόπουλου, ό.π., 26.

2. Βλ. AChil. Gr., 64, 24-25.

3. Αυτό τονίζεται κυρίως στις συνοδικές αποφάσεις του 14ου αιώνα και αποσκοπούσε στην ενίσχυση της επισκοπικής εξουσίας και διοίκησης για τον περιορισμό των οικονομικών αυθαιρεσιών σε βάρος των μονών, βλ. Ι. Μουτζούρη, ό.π., 100-101.

4. Βλ. AChil. Gr., 74, 20-25.

5. Βλ. AChil. Gr., 75, 17-22.

6. Βλ. AChil. Gr., 113, 23-24.

7. Βλ. AChil. Gr., 138.

8. Βλ. AChil. Gr., 146.

κή ιεραρχία κατείχαν Έλληνες, σύμφωνα με την κατάσταση που επικρατούσε πριν από την κατάκτηση του Dušan¹.

Η οικονομική κατάσταση της μονής και οι μύλοι της

Οι πρόσοδοι της μονής προέρχονταν κυρίως από την καλλιέργεια των χωραφιών, των αμπελιών, των περιβολιών και των κήπων της, που βρίσκονταν μέσα στην αγροτική περιοχή της και που είχε αποκτήσει «ἐξ ἀγορασίας καὶ ἀπὸ προσενέξεως» ἡ ἀκόμη ἀπὸ δωρεές. Ἡ ἐκταση τῶν κτημάτων της μᾶς εἶναι ἀγνώστη.

Ἡ μονή γιὰ διάφορους λόγους δε γνῶρισε οικονομικὴ ευρωστία. Ἡ ἀνέχειά της προκάλεσε σταδιακὰ τὴν παρακμὴ της. Αὐτὸ ἐξάλλου ἀποδεικνύει ὁ υποκοριστικὸς τύπος «μονύδριο», με τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὸ ἔτος 1321. Τὸ Χελανδάρι προσπάθησε νὰ ἐνισχύσει τὴ μονή οικονομικὰ ἐξαγοράζοντας χωράφια στὴν περιοχή της Καμενικείας καὶ προσφέροντας ἀσφαλῶς αὐτὰ στὸ μετόχι της γιὰ ἐκμετάλλευση. Ἐτσι, τὸ 1323 ἀγόρασε ἀπὸ ἓνα μόνον ἰδιοκτῆτη ἐβδομήντα στρέμματα² καὶ κοντὰ σὲ αὐτὰ ἀργότερα προστέθηκαν καὶ ἄλλα³.

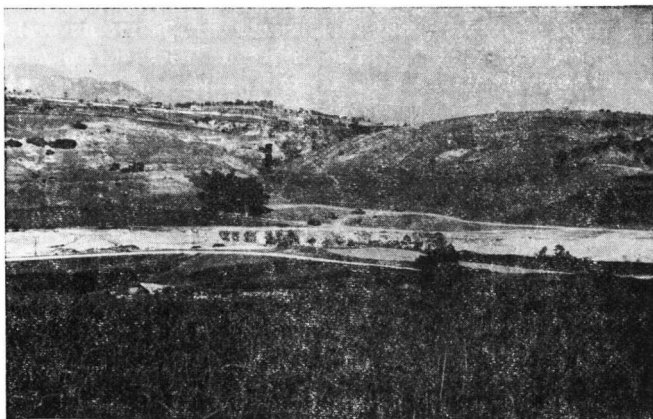
Εξάλλου, στὴ μονή τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἀνῆκαν βοσκοτόπια καὶ τέσσερις υδροκίνητοι μύλοι ποὺ ἔχτισαν οἱ μοναχοὶ καὶ ποὺ τὰ ερεῖπια τοὺς ἐντοπίσαμε στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ χειμάρρου «Τσάι». Ἡ λειτουργία αὐτῶν τῶν νερόμυλων δὲν πρέπει νὰ ἦταν σὲ ἐτήσια βάση—δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ «ὀλοκαιρινούς μυλώνες»—, ἀφοῦ ὁ χειμάρρος κατέβαζε νερὸ ὀρισμένη μόνον ἐποχὴ τοῦ χρόνου.

Ὁ πρῶτος νερόμυλος (εἰκ. 1, 2) βρίσκεται σὲ ἀπόσταση χιλίων μέτρων βορειοανατολικά ἀπὸ τὴ μονή, πλάι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σημερινὸ στρατιωτικὸ πεδίο βολῆς. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 2,5 μ. καὶ τὸ πᾶχος τοῦ φτάνει τὸ 1,5 μ. Ὁ δεῦτερος (εἰκ. 3) πέφτει βόρεια ἀπὸ τὴ μονή καὶ σὲ ἀπόσταση χιλίων τριακοσίων μέτρων ἀπὸ τὸν πρῶτο (με σωζόμενο μέγιστο ὕψος 1,80 μ. καὶ πᾶχος 1,5 μ.). Τὸν τρίτο νερόμυλο (εἰκ. 4) χωρίζει μικρὴ ἀπόσταση (μόνο ἑκατὸ μέτρα) ἀπὸ τὸ δεῦτερο (με σωζόμενο ἐγγύς-στο ὕψος 2,40 μ. καὶ πᾶχος 1,80 μ.). Τέλος, ὁ τέταρτος μύλος (εἰκ. 5), ὁ πιο ἀπομακρυσμένος (δύο χιλιάδες οκτακόσια μέτρα ἀπὸ τὴ μονή) ἀτέχει τετρακόσια μέτρα ἀπὸ τὸν τρίτο καὶ βρίσκεται δίπλα στὸ σύγχρονο φράγμα (Δ.Ο.Υ. 1937) τοῦ χειμάρρου (με σωζόμενο μέγιστο ὕψος δύο μέτρα καὶ σωζόμενο πᾶχος 0,75 μ.).

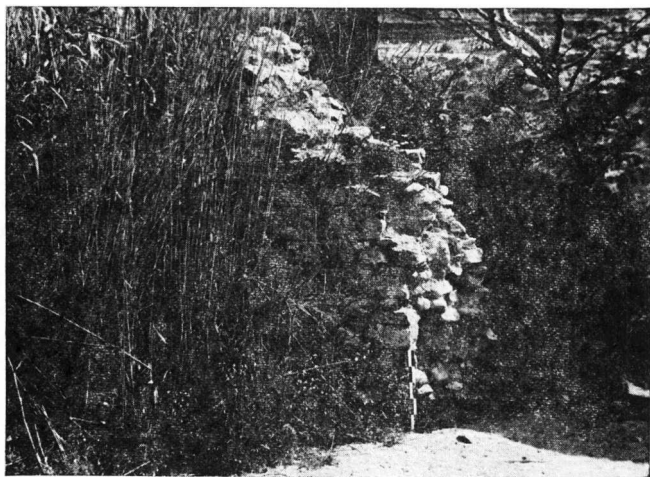
1. Βλ. A. Solov'jev, *Studije i sud po gradovima Dušanove drzove*, «Glasnik Skop. Naucnog Drustva» 7-8 (1930) 15 κ.ε.

2. Βλ. A Ch il. Gr., 89.

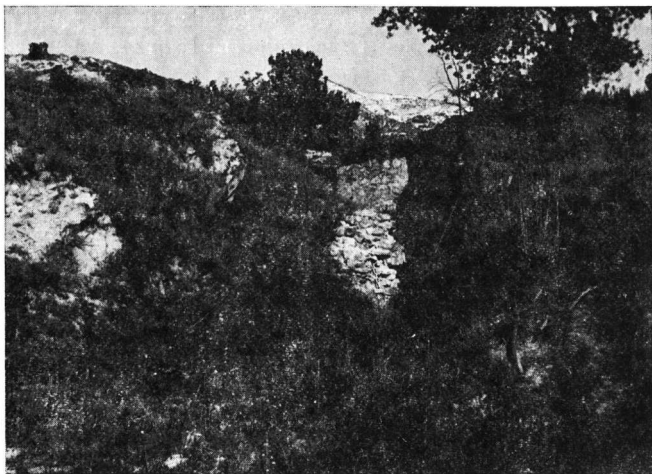
3. Βλ. A Ch il. Gr., 109, 40-44.

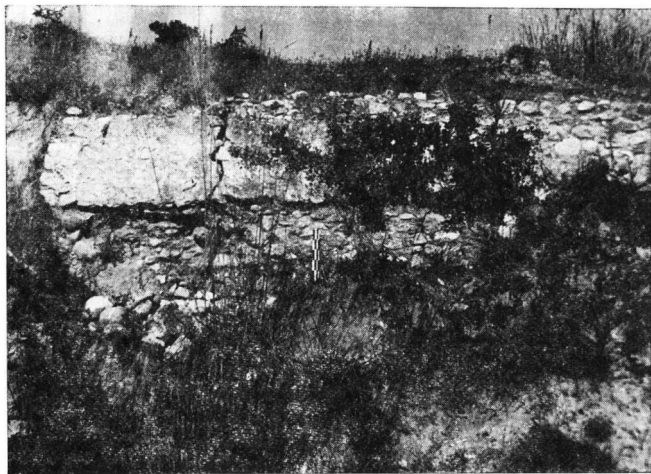
Εικ. 1. Γενική άποψη της θέσης του Ιου νερόμυλου.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια από την τοιχοδομία του Ιου νερόμυλου.

Εικ. 3. Ερείπια από το 2ο νερόμυλο.

Εικ. 4. Τμήμα από το νότιο τοίχο του 3ου νερόμυλου.

Η θέση και των τεσσάρων νερόμυλων έχει επιλεγεί έτσι, ώστε να βρίσκονται στα ριζά των παρακείμενων λόφων του χειμάρρου, από την ακρολοφία των οποίων κατέβαιναν ρυάκια που το νερό τους χρησιμοποιούσαν ως κινητήρια δύναμη. Η τοιχοδομία σε όλους είναι κοινή: «αργοί» λίθοι που έχουν περισυλλεγεί από το χειμάρρο δένονται με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, αποφεύγοντας εντελώς την πρόσμειξη κεραμιδιών στους αρμούς, τεχνική που μόλις τότε είχε αρχίσει να διαδίδεται πλατιά. Στον τρίτο νερόμυλο, και συγκεκριμένα στην εξωτερική επιφάνεια της τοιχοποιίας του, χρησιμοποιήθηκε επίχρισμα από κονίαμα για την εξομάλυνση των μικρών προεξοχών των ακατέργαστων λίθων (εικ. 4). Όλοι οι παραπάνω νερόμυλοι που σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση, δεν μπόρεσαν να αντέξουν στην πορεία του χρόνου, εξαιτίας της διάβρωσης που επέφεραν τα ορμητικά νερά του χειμάρρου.

Οι «προσκαθήμενοι» και οι πάροικοι

Τις κτήσεις της μονής καλλιεργούσαν στην αρχή (1304) ορισμένοι ελεύθεροι φτωχοί ξένοι («προσκαθήμενοι»)¹, που είχαν εγκατασταθεί

Εικ. 5. Ερείπια τοίχου από τον 4ο νερόμυλο.

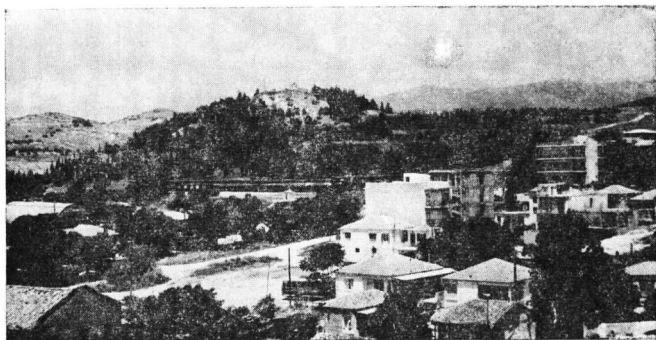
1. Σε έγγραφο του Ανδρόνικου Γ' (1332), που αφορά την κοντινή μονή του Ιωάννου Προδρόμου, διαβάζουμε «πάροικοι καὶ προκαθήμενοι». Συνεπώς υπάρχει καθαρή

στην αγροτική περιοχή της, χωρίς να είναι γραμμένοι στους έγχειους φορολογικούς καταλόγους. Με τον καιρό όμως δηλώθηκαν, απέκτησαν οικονομική και νομική εξάρτηση από τη μονή και υπέπεσαν στην τάξη των παροίκων¹. Στα σχετικά έγγραφα αναφέρονται πάντα μαζί με τις κτήσεις της μονής.

Το 1327, μετά την ερήμωση της γης από τον εμφύλιο πόλεμο, ο Ανδρόνικος Β' απάλλαξε τους ακτήμονες αγρότες της μονής, τα «δουλικά ζευγάρια», από τον κεφαλικό φόρο της σιταρκίας, καστροκτισίας, ορικής και του μιτάτου. Διατήρησε μόνο στα «παροικικά ζευγάρια»² το φόρο της σιταρκίας. Στα «ζευγάρια» αυτά—όρος που το 14ο αιώνα κατάντησε μέτρο επιφάνειας της γης—η μονή είχε κληρονομική εξουσία.

Η ακριβής τοποθέτηση της μονής

Ασχοληθήκαμε στην αρχή με το ζήτημα της ίδρυσης της μονής. Με βάση την επίκλησή της την τοποθετήσαμε στις σημερινές συνοικίες των Καμενικίων της πόλης των Σερρών. Ύστερα από μακρόχρονη έρευνα καταφέραμε να εντοπίσουμε στη νότια πλευρά του «λόφου 121» ή τουρκ. «Μπεσίκ-τεπέ» (λόφος του λίκνου) (εικ. 6) και σε απόσταση τετρακοσίων μέτρων από τη «βασιλική οδό» ερείπια βυζαντινής τοιχοποιίας, που θα πρέπει να αποδοθούν στη μονή που εξετάζουμε.

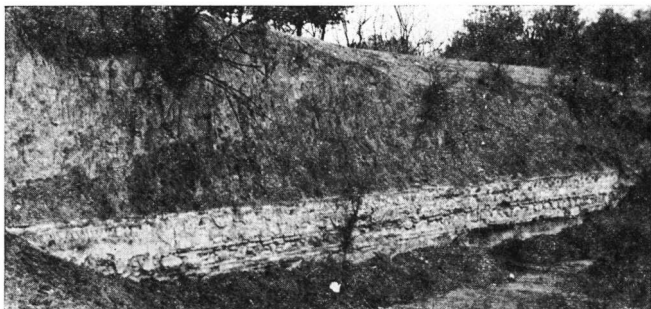
Εικ. 6. Η νότια πλευρά του λόφου «Μπεσίκ-τεπέ», όπου τοποθετείται η μονή του Αγίου Νικολάου Καμενικαίας.

διάκριση ανάμεσά τους, βλ. Ο. Ταφραλί, ό.π., 35, σημ. 4.

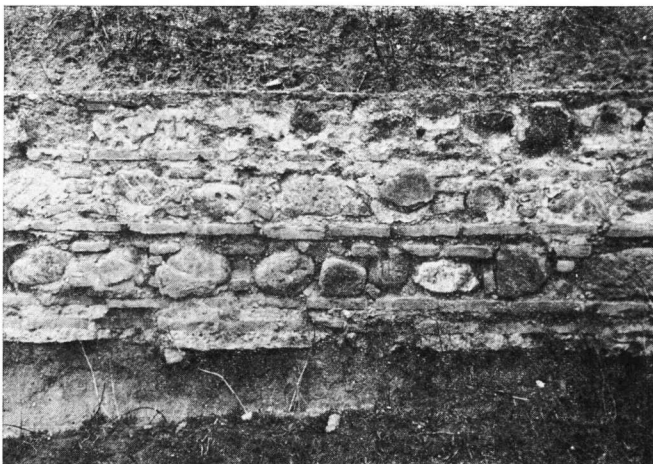
1. Βλ. Π. Καλλιγά, Μελέται και λόγοι, Εν Αθήναις 1882, 267.

2. Βλ. A Ch il. Gr., 113, 27-28, και RKOR, 2573.

Το μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα των ερειπίων διατηρείται στη νοτιοανατολική και πιο βαθιά πλευρά του λόφου και σώζεται σε μήκος 22 μ. και ύψος 1,5 μ. (εικ. 7). Η τοιχοδομία δεν απέχει πολύ από την τεχνική που συνηθιζόταν στους παλαιολόγειους χρόνους¹. Αποτελείται από αργο-

Εικ. 7. Ερείπια βυζαντινής τοιχοποιίας από τη μονή, όπως σώζονται σήμερα.

Εικ. 8. Λεπτομέρεια από την τοιχοδομία της μονής.

1. Ο ίδιος τρόπος δομής απαντά και σε ορισμένα τμήματα του κάστρου των Σερρών.

λιθοδομή που συνδέεται με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και με επάλληλες μονές ή διπλές οριζόντιες ζώνες πλίνθων (διαστ. $0,20 \times 0,28$ μ. και πάχους $0,04$ μ.) που απέχουν μεταξύ τους γύρω στα $0,30$ μ. στους οριζόντιους αρμούς. Στους κάθετους πάλι αρμούς είναι τοποθετημένα οριζόντια ή κάθετα πλινθία που πλαισιώνουν από ένα σχεδόν λίθο (εικ. 8). Η ελαφρά ακαταστασία των στρώσεων και οι μικρές προεξοχές των λίθων και πλίνθων καλύπτονται με λειασμένο επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα που περιέχει τριμμένο κεραμίδι. Προς το ανώτερο τμήμα του φέρει εγχάρακτες διακοσμητικές οριζόντιες μικρές γραμμώσεις σε διπλή σειρά (εικ. 9). Η επιχωμάτωση καλύπτει μεγάλο ύψος από τα ερείπια αυτά.

Στην ίδια μονή θα πρέπει να αποδώσουμε εξάλλου μικρή διαβρωμένη μικρογραφική λιθόγλυπτη εικόνα (διαστ. $0,05 \times 0,04$ μ.) με αποτυπωμένη ανάγλυφη γυναικεία μορφή (της Παναγίας;) που φέρει μαφόριο (εικ. 11) και η οποία βρέθηκε τυχαία, πριν εξήντα περίπου χρόνια, στις όχθες του παρακείμενου με τη μονή χειμάρρου.

Η ιερότητα ακόμη του λόφου (εικ. 10) διατηρήθηκε και στα μεταγενέστερα χρόνια. Στο χώρο αυτό του λόφου τοποθετεί ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί το πέτρινο λίκνο του Ιησού, από όπου ανάβλυζε νερό (αγίασμα), κατάλληλο για τη θεραπεία κάθε ασθένειας¹. Εδώ επίσης βρισκόταν και ο τάφος του Εσ-Σείχ-Χαζρέτι-Μουσαλλαχετνίν-Σουλτάν, του πιο ξακουστού ανθρώπου στη χώρα σύμφωνα με τον ίδιο περιηγητή².

Το πρόβλημα της καταστροφής της μονής

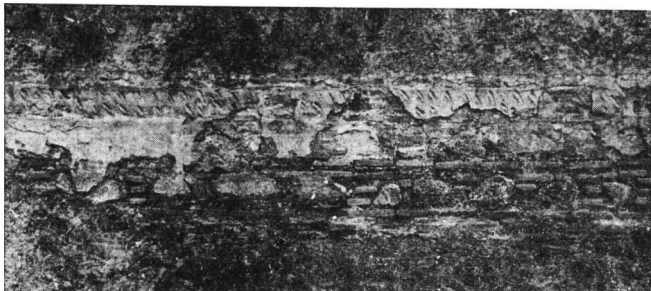
Τελευταία μνεία για τη μονή έχουμε στα 1360. Μετά το έτος αυτό δεν μας είναι γνωστή η τύχη της ούτε οι συνθήκες κάτω από τις οποίες καταστράφηκε. Μπορούμε ωστόσο να υποθέσουμε πως επέζησε τουλάχιστον μέχρι το τέλος της σερβικής κατοχής (1371) ως προστατευόμενη των Σέρβων ηγεμόνων. Μετά την κατάληψη της πόλης των Σερρών από τους Τούρκους στις 19 Σεπτέμβριου του 1383³, ο διοικητής της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, ο ξακουστός Γαζή-Εβρενός μπέης, απέφυγε την πολιτική της αδιαλλαξίας απέναντι στους χριστιανούς κατοίκους της.

1. Βλ. Ν. Μοσχόπουλου, ό.π., 170.

2. Βλ. Ν. Μοσχόπουλου, ό.π., 177.

3. Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν μια προσωρινή κατάληψη το 1372/73 στηριζόμενοι κυρίως σε ένα έγγραφο του Μουράτ Α', με το οποίο υπόσχεται στη μονή του Ιωάννου Προδρόμου την προστασία του, βλ. F. Taeschner - P. Wittek, Die Vezirfamilie der Çandarlızade (14/15 Jah.) und ihre Denkmäler, «Islam» 18 (1929) 72, σημ. 1, και G. Ostrogorski, La prise de Serrès par les Turcs, «Byzantion» 35 (1965) 304-308.

Έτσι, αποφεύκτηκαν καταστροφές και μετατροπές χριστιανικών προσευκτήριων οίκων σε τζαμιά¹, όπως έγινε συστηματικά σε άλλες ελληνικές πόλεις. Έχουμε εξάλλου στη διάθεσή μας αρκετά παραδείγματα εύνοιας του κατακτητή απέναντι στις μονές, καθώς και περιπτώσεις συνεργασίας μοναχών με Τούρκους².

Εικ. 9. Εξομάλυνση των στρώσεων του τοίχου με επικάλυψη επιχρίσματος που φέρει διακοσμητικές γραμμώσεις.

Την καταστροφή της μονής πρέπει να αναζητήσουμε πιο πιθανά κατά το 16ο αιώνα και συγκεκριμένα αμέσως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, όταν η πόλη των Σερρών επαναστάτησε με σκοπό να αποτινάξει τον τουρκικό ζυγό. Το κίνημα αυτό όμως καταπνίγηκε στη γέννησή του και οι Τούρκοι εφαρμόζοντας αντίποινα έδειξαν όλη την καταστροφική

Εικ. 10. Η βόρεια πλευρά του λόφου «Μπεσίκ-τεπέ».

1. Ο Π. Παπαγεωργίου, ό.π., 247, κατά την εδώ επίσκεψή του γράφει: «οὐδέν μοι ἐπεδείχθη ἐν τῇ πόλει τζαμίον ἢ τέμενος ὃν πρότερον χριστιανικὸν ἱερόν».

2. Βλ. Γ. Στοιγίλογλου, Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική μονή των Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, 105, σημ. 1.

τους μανία στους χριστιανικούς ναούς¹. Το μίσος εξάλλου των φανατικών ιεροσπουδαστών (σοφτάδων) είχε εκδηλωθεί έντονα και πριν από ένα χρόνο (27 Ιανουαρίου 1570), όταν, οδηγούμενοι από θρησκευτικό μένος, καταπάτησαν τη μοναστική ασυλία της μονής του Ιωάννου Προδρόμου

Εικ. 11. Μικρογραφική λιθόγλυπτη εικόνα
από τη μονή του Αγίου Νικολάου(;)

Σερρών και σκότωσαν μερικούς μοναχούς². Πρωτεργάτες ίσως της καταστροφής της μονής του Αγίου Νικολάου υπήρξαν οι δερβίσηδες του γειτονικού τεκέ του «Κοτζά-Μουσταφά-πασά», που δεν μπορούσαν να ανεχθούν την παρουσία της γειτονικής χριστιανικής μονής. Υπολείμματα από τη μονή φαίνεται πως διατηρούνταν μέχρι το 1630, γιατί ο Εβλιά Τσελεμπή, μιλώντας για τον τάφο επιφανούς Τούρκου σείχη στο χώρο που τοποθετήσαμε τη μονή, αναφέρει πως κοντά σε αυτόν υπήρχε κάποιο «μνημείο», που προφανώς πρόκειται για την ίδια τη μονή. Το γεγονός επίσης πως κοντά στη μονή υπήρχε τάφος σείχη (ηγούμενου τεκέ) και πως στο χώρο αυτό ανάβλυζε ιερή πηγή, που το νερό της θεωρούνταν θαυματουργό, μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως η μονή μετατρά-

1. Πληροφορίες για τις καταστροφές αυτές μας μεταδίδει χρονικό σημείωμα αυτής της εποχής: «Τῷ αὐτῷ ἔτει (1571) ἐδιαγούμισαν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν καὶ ἐπὶ τὰ ἐκκλησίας, τὴν καὶ σεβασμίαν τοῦ Προδρόμου μονὴν παντελῶς ἠρήμωσαν αὐτήν, καὶ τὰ αὐτῆς προάστεια ἢ μετόχια», βλ. Α. Guillou, ὁ.π., 193.

2. Βλ. Α. Βακαλόπουλου, ὁ.π., 180-81.

πηκε αργότερα σε τουρκικό τεκέ¹, αφού εκπληρούσε επακριβώς όλους τους γνωστούς όρους λειτουργίας ενός τεκέ².

Η έκταση των κτήσεων της μονής Χελανδαρίου

Από τη μελέτη της μονής του Αγίου Νικολάου προκύπτουν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για την πάτρωνα μονή Χελανδαρίου, που αναφέρονται στην επεκτατική της πολιτική κυρίως, αλλά και στις διπλωματικές της σχέσεις με το Βυζάντιο.

Εκτός από τα χωράφια, τους αμπελώνες, τα δυο μετόχια της Μεταμόρφωσης και του Χριστού, το ησυχαστήριο του Σάββα και ορισμένα κελιά στις Καρυές μέσα στα όρια του Αγίου Όρους, η σερβική μονή είχε στην κατοχή της μετόχια³ στη Χαλκιδική, στη Θεσσαλονίκη, στο Στρυμόνα και στις Σέρρες. Κοντά σε αυτά πρέπει να προστεθούν ολόκληρα χωριά⁴ με τους παροίκους.

Σπουδαία θέση στην κατοχή ιδιοκτησιών της μονής κατείχε η περιοχή των Σερρών και ιδιαίτερα η εύφορη κοιλάδα του Στρυμόνα⁵. Η εκμετάλλευση των παραπάνω πρόσφερε στους μοναχούς ασφαλείς και άφθονες πηγές για ετήσιο εισόδημα. Ο αριθμός των κτήσεων της μονής αυξάνεται ακόμη περισσότερο κατά την εποχή της σερβικής κυριαρχίας, που ξαπλώνονται και σε πόλεις, έξω από τα σύνορα του Βυζαντινού κράτους, όπως στο Prizren, Štip και Strumica. Ένα μεγάλο μέρος από αυτές τις κτή-

1. Για παρόμοια μετατροπή βυζαντινής μονής σε τουρκικό τεκέ, βλ. Ν. Γ ι α ν ν ό - π ο υ λ ο υ, Θεσσαλικά μελέται, ΕΕΒΣ 14 (1938) 436-38.

2. Βλ. Β. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η, ό.π., 375-76.

3. Για τα μετόχια της μονής, βλ. R. Γ ρ u j i ć, Topografija Hilendarskih metohija u solunskoj i Strymskoj oblasti od XII-XIV veka, «Zbornik Radova Posvećen J. Cvijiću», Beograd 1924, 517-534, και Κ. V. C h v o s t o v a, ό.π., 30-53. Για τη συμβολή των μετοχίων στην οικονομία των υστεροβυζαντινών πόλεων, βλ. Μ. Α. P o l j a k o v s k a j a, Metochi v gorodskom i pri gorodskom chozjajstve pozdnes Vizantii po dannym monastyrskich actov, Perm 1966.

4. Βλ. G. O s t r o g o r s k y, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 298, και Α. L a i o u - T h o m a d a k i s, ό.π., πίν. II-2 (αριθ. 27-32).

5. Για την αύξηση των μοναστηριακών κτημάτων στην περιοχή αυτή, καθώς και στη Θεσσαλονίκη, βλ. Μ. Α. P o l j a k o v s k a j a, Rost monastyrskich vladenij v Fessalonike i Serrach u XIV v. kak prozavlenie svoeobrazija posdnevizantijskogo goroda, Sverdlovsk 1966. Παρόλο που οι κανόνες του Τυπικού της πρώτης περιόδου της ιστορίας των βυζαντινών μονών του Άθω απαγόρευαν στους μοναχούς να ασκήσουν αγορά ή κατοχή σε ιδιοκτησίες των πόλεων, δεν εμπόδισαν το Χελανδάρι να αποκτήσει σταδιακά διάφορες κτήσεις, αρχικά σε κοντινές πόλεις και αργότερα σε απομακρυσμένες, βλ. Β. F e r j a n ċ i ć, Domaines des monastères provinciaux byzantins en ville, «Zbornik Radova» 19 (1980) 248.

σεις της μονής συγκροτήθηκε από παλιές πρόνοιες¹.

Η αύξηση όλων αυτών των κτήσεων υπήρξε πολύ σύντομη, γιατί η κυβέρνηση των Παλαιολόγων δεν ήταν σε θέση να προβάλλει αρνήσεις στις απαιτήσεις των Σέρβων μοναχών, που χρησιμοποιήθηκαν σε περιόδους ανάγκης ως μεσολαβητές προς τους ισχυρούς προστάτες τους, και ενδίδοντας στις πιέσεις τους ανέχονταν την επαύξησή τους. Οι αυτοκρατορικές δωρεές ήταν δαψιλείς κυρίως στα κρίσιμα χρόνια της διακυβέρνησής τους². Έτσι, οι Χελανδαρίτες μοναχοί, έχοντας την προστασία των Σέρβων ηγεμόνων³, του βυζαντινού αυτοκράτορα⁴, του Πρώτου του Άθω⁵ και του επισκόπου της Ιερισσού⁶, δε δίστασαν να διαπραξούν αυθαιρεσίες σε βάρος μονών του Αγίου Όρους, και να έρθουν σε ρήξη ακόμη και με την ομόφυλη μονή του Ζωγράφου⁷.

Το ενδιαφέρον των Σέρβων ηγεμόνων εξακολούθησε να υπάρχει έντονο προς τη μονή και μετά την κατάληψη του Αγίου Όρους από τους Τούρκους (1380). Το έτος 1392 ο δεσπότης Βρανκονίε ανέλαβε την υποχρέωση να ξοφλήσει στους Τούρκους τους οφειλόμενους φόρους της μονής⁸.

Έτσι, οι δωρεές και οι παραχωρήσεις των Σέρβων ηγεμόνων, καθώς και εκείνες του βυζαντινού αυτοκράτορα και των πλούσιων ιδιωτών προς τη μονή Χελανδαρίου ανέβασαν το θρησκευτικό της κύρος σε όλα τα Βαλκάνια. Η μονή, εκμεταλλευόμενη επιδέξια τους βυζαντινοσερβικούς συνασπισμούς, απόκτησε σύντομα δύναμη και πλούτο που την έκαναν ισοδύναμη με τις πιο γνωστές μεγάλες μονές του Βυζαντίου.

ΠΕΤΡΟΣ ΚΩΝ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ

1. Βλ. G. Ostrogorsky, ό.π., 141, 352.

2. Οι δωρεές από δυο που ήταν το 1317 προσαναζάνονται σταδιακά για να φτάσουν το 1318 σε τέσσερις, το 1319 σε επτά και το 1321 σε δέκα.

3. Ο ίδιος ο Milutin, στον πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε τη μέρα της αναγόρευσής του, γνωστοποίησε δημόσια τις προθέσεις του για τη διαφύλαξη της ανεξαρτησίας της μονής και της προστασίας των ιδιοκτησιών της ακόμη και από τους στενούς συγγενείς του, βλ. A Ch il. Sl., 16. Με τις χρηματικές του ενισχύσεις και τις παραχωρήσεις πολλών κτημάτων στη σερβική και βυζαντινή Μακεδονία ο κράλης πρόσφερε στη μονή, σύμφωνα με το Σέρβο βιογράφο του Δανιήλ, «ό,τι της έπρεπε», βλ. Ar hie p i s k o p D a n i l o i d r u g i, Životi kraljeva i ar hie p i s k o p a s r p s i h, έκδ. D j. Daničić, London 1972, 99-101.

4. Βλ. A Ch il. Gr., 91.

5. Βλ. A Ch il. Gr., 77, 128.

6. Βλ. A Ch il. Gr., 88.

7. Βλ. A Ch il. Gr., 120, και I. D u j č e v, Chilandar et Zographou au Moyen Âge, «Hilandarski Zbornik» 1 (1966) 21-32.

8. Βλ. A Ch il. Sl., 72.

SUMMARY

Petros C. Samsaris, An unknown Byzantine estate (metochi) of the monastery Chilandar in Serres: The Saint Nicholas monastery of Kamenikaia.

This study presents the Byzantine monastery of Saint Nikolas Kamenikaia near Serres, owned by the monk Theodosius Melissenos. The foundation of the monastery is primarily dated from late 13th C; an effort is made to trace its historical evolution with the help of the records of the Chilandar monastery. The contribution of the Slav monk Callinicus, has been of great importance for the re-establishing of the monastery. Thanks to his efforts, the monastery was granted to him by emperor Andronicus II Paleologos (in 1321). Tow years later (1323) Callinicus ceded the monastery with all its pcession to the Serbian monastery Chilandar of Mt Athos. The monastery, under the protection of the Serbian princes, survived until its destruction approximately in 1571.

The exact site of the monastery could be finally located, identified by the Byzantine ruins (photos 7, 8, 9), found by the author on the hill «Bes-sik-tepe» (photos 6, 10) of the actual district Ano Kamenikia of Serres.